

INVERZIÓK ÉS CHORIAMBUSOK
ARANY JÁNOS
TIZENKETTŐS VERSSORAIBAN

ÍRTA:

GYOMLAY GYULA
T. TAG

FELOLVASTA 1939. DECEMBER 18-ÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1940

Felelős kiadó: Dr. Kibédi Varga Sándor.

Sylvester Rt. Budapest, XIV., Hermina-út 51.

BEVEZETÉS.

Az a sok művelt magyar ember, akinek nyelvérzéke és ízlése Vörösmarty és Arany művein nevelődött, aki szinte könyv nélkül tudja remekműveiket, nem szorult semmiféle tanításra a két nagy költő szórendeseréire¹ (inverzióira) vonatkozólag sem. Ezeknek szinte vérükké vált, állandóan fülükbe eseng verssoraiknak, s kivált Arany ú. n. alexandrinusainak színmagyar nyelve, ellenállhatatlanul igéző ritmusa, a mondatoknak és mondatrészeknek különös és néha meglepő, de mindig zengzetes tagolása, Voinovich Gézával szólva: „Arany zenévé zendült beszéde“.

Hiszem is, hogy sok magyar ember van még, aki a nagy költőkön finomodott nyelvérzékével az inverziós sorokat is nemesak élvezi, hanem helyes hangsúlyozással és megfelelő hanglejtéssel tolmácsolja. Sőt, hála Istennek, nemrég élt még, s él még most is Aranynak néhány olyan tanítványa is, akiknek verselésén megérik (Aranyval szólva:) „nemzeti ritmusunk gyöngébb vagy teljesebb hullámozása“.

¹ Az „inverzió“ műszónak nincs általánosan elfogadott magyar párja. Arany maga „összeforgatott“ vagy „felforgatott“ szórendnek nevezte, valószínűleg azért, mert a „fordított szórend“ kifejezésből mást érzett ki, mint amit jelölni akart; de szerencsésnek az övé sem mondható hosszadalmassága és pejoratív mellékértelme miatt. Én legcélszerűbbnek tartanám megmaradni a régi latin műszó magyaros formája mellett. Magára az inverzióba kerülő szóra pedig *Lehr Albert* találó elnevezését ajánlom (helyéthagyó¹ vagy helyehagyó¹).

Sajnos azonban, még többen vannak most már Arany-nak olyan olvasói, akik Arany verssorait nem tudják felolvasni nemhogy megfelelő hanglejtéssel, de még értelmesen hangsúlyozva sem.

Miért? Mert nincs már bennük kellő fogékonyság sem a gondolatokat hordozó szavak meglepő rendjének és tagolásának gyors megértésére, sem a sorokban liktető ritmus gyors megérezésére. Hogyan is lehetne meg bennük ez a fogékonyság, s ha megvolt, hogyan romlanék meg, különösen itt a fővárosban, melynek közönsége kevés kivétellel csak lapos prózát vagy ritmustalan és mértéktelen verseket olvas, holdkóros versikékre szerzett daloeskák dünyögő, cincogó zenéjét hallgatja, és nemzetközi, — hogy ne mondjam, szerecsen muzsika egyhangú ritmusára táncol?

Az átlagos műveltségű közönség Arany sorainak olvasásakor is ahhoz a megszokott rendjéhez igazodik a hétköznapi beszéd szavainak, melynek megtartása nélkül magyarul értelmesen írni és beszélni a közéletben egyáltalában nem is lehet.

A magyar szórend és a tőle függő hangsúlyozás főszabályának felfedezésében tudvalevőleg *Brassai Sámuel* követelte magának az elsőbbséget.¹ jóllehet magát a főszabályt nem ő, hanem négy esztendővel később, most éppen száz esztendeje, tőle függetlenül, *Fogarasi János* tette közzé *Heuréka* c. iratában. Fogarasi szerint a magyar mondat főhangsúlya magának az igének (állítmánynak), illetőleg az igét közvetlenül megelőző szónak (vagy helyesebben szólamnak) első szótagjára esik. Harminc évvel később aztán Brassai a 'szólam' kifejezés pontosabb meghatározásával helyesbítette ezt a szabályt, úgy, hogy Brassai szerint (i. m. 14. l.) szólamon egyrészt az igének és az igemellékeknek csoportját, másrészt csak maguknak az igemellékeknek értelem szerint szorosabb egységet alkotó csoportját kell érteni, s a mon-

¹ *Brassai Sámuel*, Szórend és accentus, Akadémiai értekezés, 1888. 15. l.

datnak főhangsúlyát az előbbi csoportot alkotó szólam első szavának első szótagja viseli, az igemellékek csoportjának első szótagján pedig gyengébb mellékhangsúly (nem mondathangsúly!) ielhet.

Nyomatékosan kiemelte továbbá Brassai (i. m. 17. és 35. l.), hogy a magyarban az igekötők a többi igemellékekkel (határozókkal) egészen egy tekintet alá esnek, s éppen úgy viselhetik a mondathangsúlyt, mint bármelyik más igemellék, ámbár most már — szerinte helytelenül — egy szóba írják őket az igéjükkel.

Rossz tehát a szórend már a Fogarasi-féle alapvető szabály szerint is, de Brassai szerint is (i. m. 19. l.) olyankor, „ha az igemellék a szorosán hozzátartozó (vele egy szólamba kívánkozó) igére... csak közbevetett szó, vagy szavak átugrásával vonatkoztatható“, azaz: minden szokatlanabb szórendesere, inverzió esetében.

Brassainak ez az ítélete különösen érdekel bennünket, s azért már most hozzá kell tennem, hogy csak egyoldalú logikai szempontból, és csak higgadt, céltudatos előadásra érvényes, és, mint Brassainak legtöbb elmélkedése, figyelmen kívül hagyja az inverziókat létrehozó lelki tényezőket.¹

Csak a higgadt, érzelmi elemektől ment, céltudatos fogalmazásra érvényes Brassainak az az ismeretes megkülönböztetése is, melyet ő a hallgató (szerinte: „halló“) szempontjából tesz az újat magukban foglaló gondolat-elemek közt, meg a már ismeretesek közt, s ezen az alapon mindig a hallgató igényeihez való alkalmazkodást kívánva a beszélőtől (szerinte: „mondó“-tól), a már ismeretes elemeknek, mint előkészítőknél, a mondat élén való elhelyezését tanácsolja. Ez a tanács sem követhető mindig, mert szintén csak egyoldalú (logikai) szempontból helyes, de a szórend és a hangsúly nem mindig igazo-

¹ V. ö. erre nézve, és általában a költői nyelv ú. n. „szabálytalanságaira“ vonatkozólag *Gyulai Pál* fejtegetéseit (A „főti dal“ egyik soráról, Koszorú, 1864. évf. és Bírálatok, 1911. 52. l.) éppen Brassainak túlságosan egyoldalú felfogásával szemben.

dik valami tudatos célhoz, s nyilatkozataink tartalmát és formáját sokszor nem a logika és retorika szabja meg, hanem a nyilatkozó egyén pillanatnyi érzelmei, sőt bizonyos művészi (esztétikai) tényezők is.

Ami a hallgatóra nézve új elemeket tartalmazó, de nem főfontosságú igemellékeket illeti, azokra nézve Brassai is hangoztatja kiváló ellenfelének, *Joannovics Györgynek*¹ tanácsát, hogy ezeket arányosan meg kell osztani a főhangsúlyt viselő igés szólam — a mondat „zöme” — elé és mögé, már aztán akár van rajtuk is valami erősebb vagy gyengébb mellékhangsúly, akár nines.

Íme, ezek a magyar szórendnek és hangsúlyozásnak sokakban tudatos, sokakban nem tudatos, de minden magyar embertől követett szabályai. De csak a hétköznapi beszédben! Ha ezeket a szabályokat Arany János verssorain akarnók igazolni, vagy, ha Arany sorait szerintük próbálnók felolvasni, a minduntalan jelentkező „szabálytalan” szórend miatt elhibáznók a helyes hangsúlyozást, s ezzel az értelmet is meghamisítanók.

TSz IV. 91. P̄rága piacán ezt a h̄ösf̄i r̄abolta.

Köznapi szórenddel ezt így mondanók:

A h̄ösf̄i ezt P̄rága piacán r̄abolta.

TSz III. 9. Arrafel̄é Mikl̄os f̄ékét k̄anyarítja.

Köznapi szórenddel:

Mikl̄os arrafel̄é k̄anyarítja f̄ékét.

BH XI. 100. Mindenki ör̄ömmel ezt az igét hallá.

Köznapi szórenddel:

Ezt az igét ör̄ömmel hallá mindenki.

Íme 1. mindezekben a sorokban, és még számtalan másban, a mondathangsúlyt viselő szó súlytalan szavakkal van elválasztva igéjétől, s a *rendes szórend szerint* ezek a súlytalan szavak (*h̄ösf̄i, f̄ékét, ezt az igét*) volná-

¹ *Joannovics Gy.*, Szórendi tanulmányok (Akad. Értek. I. oszt. XIII. 10. és XIV. 2. 1887.).

nak kiemelendők; 2. mind a háromban nem az ismeretesnek feltehető elem (az ú. n. inchoativum) van elől, hanem éppen az újság; 3. a mondathangsúlyt nem viselő szók (vagy szólamok) ninesenek arányosan megosztva az ige elé és mögé, hanem az ige fejezi be a mondatot.

Így aztán mind a mondathangsúlynak (a főhangsúlynak), mind a többi (mellékhangsúlyos vagy súlytalan) szavaknak helyes felolvasása, kivált első látásra, éppen nem könnyű dolog, és nem esoda, ha a helyes hangsúlyozást el-elhibázza a gyakorlatlanabb olvasó. De az már aztán megdöbbentő, hogy most már felsőbb osztályba vagy éppen egyetemre járó tanulók, sőt hivatásos szavalóművészek is hajlandók elhibázni az ilyen verssorok hangsúlyozását, még olyanok is, akik semmiféle idegen nyelvet nem tudnak.

Ezért határoztam el, hogy Arany inverzióit mind a szórend, mind a verselés szempontjából tüzetesen átvizsgálom és, ahol szükségesnek látszik, meg is magyarázom.

Eljárásom a következő volt. Mivel köztudomás szerint Arany elbeszélő művei közül különösen *Buda Halálában* (BH) és *Toldi Szerelmében* (TSz) tetőződik Arany verselő művészete, ezt a két költeményt tekintetem át, s ahol csak a prózáitól eltérőnek éreztem a szórendet, valamennyi sorukat kiírtam, nevezetesen a BH 3044 sorának 5%-át, a TSz 8728 sorának 1,25%-át. Hosszú és kelletlen munka volt! Filológus vagyok, akit elsősorban nem a szavak és nyelvi formák érdekelnek, hanem ezeknek lelki háttere és a gondolati tartalom, s a felséges költemények olvasása közben, — hiába olvastam őket már Isten tudja, hányadszor, — bizony nehezemre esett figyelmemet állandóan mostani tárgyamra, az inverziók „vadászására” fordítanom. Lehetséges, hogy sok példán át is siklottam, mert a fennebb közölt százalékszám meglepően kicsinynek látszik, s az is feltűnő, hogy e szerint a korábbi BH-ban aránylag négyszer akkora volna az inverziós sorok száma, mint a későbbi TSz-ben. De, tekintve a példáknak mégis elég nagy számát és változatosságát, bízni merek abban, hogy az inverziós szórend lehetséges ala-

kulásaiból egy sem került el figyelmemet, s hogy eredményeim az egyes fajták gyakoriságára nézve is megbízhatók.

A fajtákat nem szigorú mondattani vagy jelentés-tani sorrend szerint sorolom fel, hanem úgy, ahogy legcélszerűbbnek láttam. Hiszen célom az egész példatárral elsősorban gyakorlati, az, hogy az erre rászoruló olvasókat a helyes hangsúlyozásra figyelmeztessem. Ebből a szempontból persze baj, hogy az *összes* példákat szó szerint nem közölhettem, hanem csak egy-két jellemző példával kellett megelégednem. De tér szűkében a mostani körülmények közt, sajnos, nem járhattam el másképpen.¹

I. AZ INVERZIÓK FAJTÁI.

I. Mondathangsúlyos (és szólamhangsúlyos) határozók.

A hangsúlyos határozó a sor élén van, az ige (állít-mány) gyakran a sor legvégén; köztük hangsúlytalan vagy gyengébb hangsúlyú más szók.

¹ Hogy a példatárhoz fűzött megfigyeléseim az Aranyirodalom annyi kiváló munkálata között csak nagyon szerény helyet érdemelnek, arra nézve nincs semmi kétségem. Én most csak apró részletkérdésekkel foglalkozom, és csak azokat iparkodom tisztázni. Arany nyelvi és verselő művészetének a töle művelt összes műfajokra kiterjedő és az összes nyelvi jelességeket méltató magyarázatát, továbbá ezen jelességeknek Arany költészetének egyéb jelességeivel összefüggő tárgyalását már készen találhatja az érdeklődő olvasó a többi közt Gyulai Pálnak, Négyesy Lászlónak, Riedl Frigyesnek, a Lehr-család három kiváló tagjának, Lőrinczi Lehr Zsigmondnak, Lehr Albertnak, s kivált Tolnai Vilmosnak Aranyra vonatkozó dolgozataiban, legújabbán pedig Voinovich Gézának minden Aranyra vonatkozó tudnivalót felkutató és mesteri módon összefoglaló nagy művében. Így nem tartok attól, hogy olvasóim, mint mondani szokás: „a fá-tól nem látják az erdőt”, inkább tartok attól, hogy lesznek, akik rólam teszik fel ezt. De elviselem még a vaskalaposság vádját is azt meg éppenséggel óhajtom, hogy minél több olvasóim legyen olyan, aki egész munkámat feleslegesnek találja, különösen itt a fővárosban.

a) A mondathangsúly az igéjétől elválasztott ige-kötőn van, melyet a (Brassaitól hibáztatott) újabb helyesírás egy szóba ír az igével.

BH XI. 5. Fel Buda egy tédről pillanta ijedve.
V. ö. V. 19. XII. 55. Más ige-kötők: Vissza BH V. 5., TSz XII. 40.; Össze BH III. 38., XII. 79.; Szélyvel BH V. 5.
Az ige a sor legvégén, pl. BH VIII. 26., TSz II. 26.

A mondatrészek ilyen „elszórásának” később még több esetét fogjuk látni, de ez valamennyi közt talán a legfeltűnőbb. Előfordul már Vörösmartynál is (trochaeus sorban), pl. Szép Ilonka III. részében:

Föl Peterdi s bájos unokája
Látogatni mentenek Budát.¹

b) A sor élén álló ige-kötőn éppen úgy, mintha igéjéhez tapadna, mindíg fő- (mondat-) hangsúly van. Más határozókon azonban nem mindíg. Ezek elég gyakran nem is a következő igével vannak szorosabb értelmi viszonyban, hanem az előzményekkel; azokra utalnak vissza, úgyhogy valósággal „inchoativum” természetűek, — ámbár mellékhangsúly, mint szólamkezdőkön, rajtuk is lehet. Ilyenek Aranyánál kivált az *igy, itt, ott, ekkor, akkor, akkoron* féle sorkezdő határozók úgy, mint Homerosnál a *ὄγ, ἐνθα*, vagy Herodotosnál a *τοτε δὲ* mondatkezdő és elbeszélésfolytató határozók. Nem utal vissza

¹ Érdekes, hogy milyen közönséges ez az inverzió még csoportosan is Homerosnál: mindjárt az Ilias I. énekének 142. és kk. sora így hangzik az eredeti szórendjében: „Vonjunk le hajót a tengerre, bele evezősöket eleget gyűjtsünk, bele hekatombát tegyünk, s rá magát a széparcú Chryseist léptessük”. Vagy I. 436. „Ki a fenékköveket dobták, le a tatköteleket kötözték, ki maguk is léptek a tengerpartra, és ki a hekatombát léptették és ki Chryseis szállott a hajóból.” Vagy 481: „bele a szél fújt a nagy vitorla közepébe”. Idéztem ezt a néhány példát, mert jól kiérezhetni belőlük, hogy a magyarban ezt a szórendet csak magyaros ritmus teheti élvezhetővé. A régi grammatikusok semmitmondó és (a görögre nézve) hibás műszóval tmesis-nek nevezték ezt a szórendet, s magyarázatát (hogy t. i. Homeros korában még nem vált egészen ige-kötővé a határozó) meg sem kísérelték.

az előzményekre, de ilyenforma mellékhangsúlyos-kapcsoló szerepe lehet Aranynál még különösen a *hamar* (Homerosnál: *αὐτά*) határozónak és hasonlóknak, különösen, ha az ige igekötős, és így a főhangsúly ezen van. Példák:

- BH V. 32. Ott eleven sürgés mindenfelé pezsdül.
 BH I. 26. Akkoron áldozni vér esküre mentek.
 TSz XII. 2. Így reggelig ágyban szemét le se hűnyta.
 BH VIII. 86. Akkor tüzlegelő szélparipát kettőt
 Szolgái befogván...
 BH V. 24. Hamar a két asszony szeme összevillant.
 TSz IV. 76. Tüstént az ijedség rém képe alászáll.

c) Azonban efféle határozókon is gyakran főhangsúly lehet; ilyenkor az inverzió már feltűnőbb, és hibás hangsúlyozás könnyebben lehetséges. Aranynál bizony ez a szórend is nagyon gyakori, holott pedig verstani értekezésének IV. fejezetében erősen megrója és „*elszórás*”-nak nevezi (Zrinyinél).

- BH IV. 31. Így a király napról sergét törí napra.
 BH XI. 36. Nem így Bendegúz és Rof idején volt ez.
 TSz IV. 94. Így Toldi szünetlen győzte magát okkal.
 TSz II. 36. Mindjár' a sokaság habzó öve tágult.

d) Feltűnő az inverzió a képzős határozókkal kapcsolatban is, a hangsúlyos határozók minden osztályánál, ha az ige nem igekötős (mert ha az, akkor az igekötőn van a mondat hangsúly). Példák:

Határozó igenevekkel:

- TSz III. 4. (hogy) Búcsúzva, köszönve útjára eresszék.
 BH I. 37. Szerzegve a zsarát füstöt veté tőle.
 (itt mellékhangsúllyal!)

Más határozókkal:

- BH IX. 14. Alattam az erdők koronája zúgott.
 TSz III. 9. Arrafelé Miklós fékét kanyarítja.
 BH VIII. 18. Előre a munkát szomjazza keményen.
 BH VIII. 52. Még jókor a hátyját megvédeni ért el.

(Ebben inverziós igekötős ige van, s a sor szórendje ezért még feltűnőbb!)

- BH XI. 4. Mindig Buda hősnél szabad a járatja.
 BH VIII. 29. Százszor is elnyomni azalatt próbálják.
 TSz IX. 89. Nyíltan is a mellett készületi folynak.
 BH X. 26. Könnyen, rövid észszel, szerez a nő patvart.

Továbbá ragozott névszókkal, melyek a mondatban határozó-szerepűek:

- TSz XI. 19. Útra nehéz szívvel hajnalba' bocsátja.
 BH IX. 51. Poharukban vérré a lakoma váljon.
 BH XI. 31. Naprul azért napra, mint azelőtt, folynak
 (dolgai).
 TSz VI. 57. Páncélba erősen öltözik az útra.
 TSz VI. 24. Holtig ezért őket Rákóczy becsülte.

Legfeltűnőbb az ilyen inverzió kérdő vagy kérdőleg felkiáltó mondatban.

- BH XI. 51. Hónnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?
 BH IV. 3. Vajh kire a szörnyük mostan fegyverkeztek?
 TSz V. 71. Oh hányszor a két szűz kebelét hab hányja!

Ezeknek helyes hangsúlyozású (és hanglejtésű) felolvasása igazán nem könnyű.

II. Hangsúlyos részes tárgy a sor elején, ige a végén.

- BH III. 5. Etelének is most esztendeje fordúl.

(Ez azonban főnévi jelzőnek is érthető.)

- BH I. 5. Tündér palotának bizonyára hinnéd.
 BH IX. 3. Dolognak ösésnél kell lenni ma nagynak.

III. Hangsúlyos tárgy a sor elején.

- BH XI. 3. Szövétneket ott benn megsejti az útról.
 TSz V. 101. Vért foga a nőnek serkeszte legottan.
 TSz I. 34. Virágit a kertben locsolnia meg kell.

Ez a szórend rendkívül gyakran található mind a két költeményben. A helyes hangsúlyozásra különösen olyankor kell vigyázni, ha a tárgy és a később (vagy éppen legvégül) következő ige együtt egy állandó kifejezés alkotó részei. Ilyenkor az ígén is van (gyöngébb) nyomaték, úgy, mint az elválasztott igekötős sorokban (l. fenn I. a) alatt); a tárgy majdnem az igekötő szerepét viseli.

Ilyen már Vörösmartynál ez a sor (a Hontalan-ból):

Keblét viharra, vészre társz.

(Mert keblét társni állandó szólás.)

- BH XI. 20. H̄irt te nekem hozz̄, ha kerül is éltedbe.
 BH VII. 9. Fegyvert birodalma részére ha fognál.
 BH XI. III. Érn̄yöt a h̄unok is körülötte vonnak.
 BH VII. 3. V̄ásárt Duna mentén városaiban nyit.

Főnévi igenév is szerepelhet inverziósan, mint hangsúlyos tárgy vagy kiegészítő a sor elején:

- TSz II. 60. Lát̄ni Piroskát ő, hiriből, ohajtja.
 TSz IV. 98. Elő-elötűnni a lovagot látja.
 TSz V. 82. Kérdezn̄i madártól, nem meri embertől.
 BH VIII. 53. Tiporni az állat most akará térddel.
 BH VIII. 55. Vetni kezét minden sietett a lóra.
 TSz VIII. 39. Fetrengeni sárban, fogsz te gyalázatban.
 TSz IX. 78. Útni a lovakat, kezdik előbb verni.
 TSz XI. 86. Mert szökni a zsoldos, s állani nem bérért
 Kezde által hozzá, csak pusztá kenyérért.

Az utolsó három sor egyúttal példa a (Horváth Jánostól ú. n.) *közölés* alakzatra is, melyről később külön is szólok.

IV. Hangsúlyos alany a sor elején, az ige többnyire a vers végén.

Az ige előtti nyomatékos helyen gyakran hangsúlyozatlan mondatrészt. (Hibás olvasás könnyen lehetséges!)

- BH XI. 71. Ūstökös a mennyég bús mezejét szántja.¹
 BH XI. 100. Mindenki örömmel ezt az ígét hallá.
 TSz IX. 93. Zubogás egyszerre hallik olyanforma
 Mintha...
 TSz III. 19. Ūstoros én voltam, mert apám az ekét...
 TSz X. 44. „Két dolog itt történt“, szól a követ „Felség!“.

(A két utolsó példa módja szerint a névmás és a határozó közbeszúrására már Balassánál és Gvadányinál is vannak példák. Aranynál még az igekötő és az ige közt is előfordúlnak:

- TSz XII. 40. Megrezzent, de hamar össze magát szedte.
 TSz VI. 49. Ūt nélküli földet sokat ő bejára.)

¹ Furesa egyezés Gyöngyösinek ezzel a sorával (idézi Arany Riedl-nél VI. 186.) *Ūstökös csillagot minden ūtés csinál.*

Kevésbé feltűnőek, de szintén inverziósok, ilyenféle sorok, melyekben az alany inchoativumnak vehető (gyengébb szólamhangsúllyal):

- BH I. 3. Satora egy dombon kék égre szökeltet.
 BH V. 12. Vitéz fejedelmek, világi leventék
 Kínesei ajánlattal szerelmők ūzenték.
 BH XI. 92. Beszéd hamar ottan emelkedik óvó...

Ilyennek fogható fel BH legelején ez is:

- BH I. 1. Én ez avart jártam...

Legalább én így hangsúlyoznám.

V. ő. még ezeket a helyeket: BH IV. 1, VII. 11, VIII. 34, IX. 8, IX. 59, TSz III. 9. (ez egyúttal „közölés“ is).

V. A melléknévi jelző inverziója.

Legtöbbször ez is az éppen most tárgyalt esetben — a sor élén álló nyomatékos alanyéban — fordul elő.

- BH XI. 92. Beszéd hamar ottan emelkedik óvó,
 Kétség is habozó, félelem is búvó.
 BH V. 5. De arany és kő is ragyog ottan drága.
 TSz IX. 93. Zubogás egyszerre hallik olyanforma.
 XII. 107. Harez ottan az elsők közt iszonyú támad.
 BH XI. 101. Város vala régi, Duna jobbik partján.

Vagy a sor más helyén is:

- BH VIII. 89. Hadurat nem látja ember soha földi.
 BH X. 99. Így kezdé s hahota nagy zendüle rája.
 TSz V. 88. Nem aludt, zsibbadság nyomta csak el kába.
 TSz VI. 23. ...hasesaszájú pisztoly kettő.
 TSz X. 2. Im közelit harezaj, kürt riadás élénk.
 TSz X. 9. S lett volna veszély nagy, most csak igazándi.

De tárgy mellett is előfordúl:

- BH VIII. 86. Akkor tűzlegelő szélparipát kettőt
 ...befogván.

V. ő. még pl. BH XI. 104, TSz III. 66, IV. 26, VI. 49. stb.
 A jelzők természetesen inverzióban mindig hangsúlyosak, s ilyenformán felolvasáskor nem okoznak zavart.¹
 Említem végül, hogy előfordúl Aranynál az állít-

¹ Nem tartozik mostani tárgyamhoz, de fel kell hívnom az olvasó figyelmét arra, hogy viszont a közönséges (nem inverziós) jelzős kitételek hangsúlyát nagyon gyakran elhibázzák a felolvasók. „Rövid szünet után“, halljuk a rádióban naponként e h.: „rövid szünet után“, hasonlóképpen:

mányi értelmező latinos (de rövid és hatásos) használata, így:

BH I. 20. Biró ha itélnék, kalmár noha mérnék,

Ilyen igazságot tenni bizony félnék.

BH III. 26. Szemefénye másnak, az övében szálla,

Lettél akaratlan szomorú vaksága.¹

VI. A főnévi jelző inverziója és hangsúlya.

Ez birtokától elválasztva vagy inverzióban sem okozhat zavart az olvasásban, kivéve, ha hangsúlytalan mondatrész kerül közéjük.

„gyenge légáramlás, változó felhőzet, egy-két helyen kevés eső“. Vagy: „a szentatya a magyar eserkészekhez rövid beszédet intézett“, s általában a hanyag felolvasók mindig a jelzőt hajlandók hangsúlyozni. Pedig a hangsúlyozás attól függ, a jelző tudatja-é az újságot, vagy a jelzett szó? Megszorítja-é a jelző a másik fogalmat (gonosz ember, fehér holló) vagy csak körülírja, vagy éppen valami állandó tulajdonságát emeli ki, nem megkülönböztetés céljából, hanem szemléltetés, képzeletserkentés végett. Ez utóbbi eset persze inkább a költői előadásban közönséges. Így Aranynak egész énekeiben (pl. a Toldi I. énekében) alig is fordul elő másképp hangsúlyozandó jelzős kitétel. (Kopár szik, tikkadt székeskényájuk, nagy szénásszekerek, ösztövért kútágas, sok nyerítő méne stb., a jelzőkön csak gyengébb nyomaték van. Súlyos ellenben ott is pl. ez a jelző: „nincs tényérnyi zöld hely“ (mert kopár hely van). De viszont nem szabad azt hiinni, hogy a prózában mindig csak a jelző hangsúlyozandó. Igen-é vagy nem, ezt esetről-esetre az összefüggés dönti el, melyet a felolvasónak egy pillanat alatt fel kell ismernie, — mert ha nem elég élénk és éles az ítélőképessége, vagy éppenséggel néha-néha nem is gondol az értelemre, mikor gépiesen olvas: akkor meghamisítja a hibás hangsúllyal az értelmet is. A jelzős kitételek helyes hangsúlyozása a magyarban olyan fontos és esalhatatlan ismertetőjele az értelmességnek és műveltségnek, hogy aki soha el nem hibázza, azt a felolvasót a magam részéről minden további intelligenciavizsgálat alól felmenteném. Csakhogy az ilyen: „ritka, mint a Fehér holló!“. Ritka még tudós társaságainkban is; hát még... a rádióban!

† Prózában is nagyon gyakran használja ezt a latinizmust: „odahagytam a kollégiumot, soha vissza nem térendő“ (Önéletrajzában).

TSz VIII. 32. Szigetén Margitnak, a királyi szűznek.
BH I. 9. Hódoló mosolynak arcát lepi máza.
BH VII. 1. Ūra űdvözlését gyors paripán hozta.

Az utolsó példában a „gyors paripán“ határozón csak szólamhangsúly van; a főhangsúly elül van a tárgy jelzőjén.

De ez utolsó példa még külön megbeszélést tesz szükségessé.

Ugyanis, hogy alany-é az „ura“ szó, vagy birtokos jelző, ezt a kérdést a szórend nem dönti el, csak az összefüggés, mert a birtokviszonyt rendesen csak a birtokon jelöli a magyar nyelv. Arany idézett sorában nem lehet szó félreértésről. De legtöbb prózaírónk hasonló kitételében, még a legjelesebbekében is, legalább az első olvasáskor az ilyen mondatbevezető szórend zavart okozhat. Pedig ezzel nem szoktak törődni az írók! Ők a l a n y n a k szeretnék érteni az első szót, melyet az olvasó hirtelenében jelzőnek ért és keresi az alanyt. „Horváth Endre szilárd elvi meggyőződését(!) Kazinczy példájának(!) sorozatos bírálatával támogatta“ — írja egyik veterán irodalomtörténeti írónk. „Kár, hogy *Sauvageot forrásait(!)* nem sorolja fel!“ — írja egyik kiváló nyelvészünk. De legelső íróinknál is találunk ilyesmit újabb időkben: „Magyarozatát abban kell keresnünk, hogy *Jókai igazi életét* a fantáziájában éli“, vagy: „Azzal fejezi be *Csengery (= alany!) vázlatát*“ vagy: „szárnyatlan romanticismus, így jellemzi *Péterfy (alany!) írói modorát*“ (t. i. Kabosnak), vagy Mikszáthnál is ez: „*Két zsendár minden mozdulatát, minden tekintetét* leste“.¹ Összefügg ez a hiba persze azzal a latinos elrendezéssel is, hogy az igét szeretik a mondat legvégére hagyni. Szabály legyen tehát: ott, ahol nem birtokviszony fejezendő ki, szívleljük meg Joannovics és Brassai tanácsát, és elválasztva az állítmány kiegészítőjét az alanytól (kivált,

¹ Arany „A fülemüle“ c. versében is vita tárgya volt, hogy vajjon ebben: „És ámbátor Két prókátor Minden könyvét összehányja“ alany-é a „prókátor“, vagy birtokos jelző?

ha az alany a mondat legelső szava), hagyjuk a mondat végére.

Annyira hozzászokott már a közönség a pongyola szórendhez, hogy, mint a „Fülemüle“ idézett helyén, még Arany következő soraiban is hajlandó, legalább első olvasásra, alanynak venni a birtokos jelzőt:

TSz VI. 10. S nem volt-e az egész viadal kísértés?
Bajnoka szívének betegítő sértés,
Hogy ama jöttmentnek magát oda dobja,
Csakhogy az oltárnál melegedjék jobbja?

Van, aki a „Bajnoka“ szót a „szívének“ szó birtokának tartja (= szívének bajnoka), s a kitévelt inverziónak; pedig a sornak így nincs értelme. Mások is a „szívének“ birtokosául a beszélő Piroskát értik (= az ő szívének), de a sértés-sel kötik össze, mint részes tárgyat. A „Bajnoka“ így is alany, és a sornak így sincs jó értelme. Holott világos, hogy a „Bajnoka“ itt is csakugyan birtokos jelző, s a mondat igazi értelme csak akkor derül ki, ha nem az első sorral, hanem az utána következő harmadikkal kapcsoljuk, így: „Nem volt-e az, hogy ő (Piroska) Tar Lőrinenek magát oda dobja, bajnokának (Toldinak) szívét beteggé (szerelmes helyett megvetővé) tévő sértés?“ Nem lett volna semmi nehézség, ha a költő így írta volna: „Bajnokának szívét betegítő sértés“, vagy nem is birtokos jelzővel, hanem részes tárggyal így: „Bajnokának (= bajnoka számára) szívet-betegítő sértés“. Csakhogy: így kárba veszett volna a choriambus (illetőleg a kiadások szerint a paeon (- ∪ ∪ ∪), ámbár én nem hiszem, hogy maga Arany a „szívének“ szót rövid *i*-vel írta); továbbá a szóvégi *k* az *sz*-szel rosszul hangzó *iksz*-et alkotott volna, s a caesura is (a második változatban) meggyöngült volna.

VII. Az állítmány (ige) szórendje az inverziós sorokban.

A) Ige a sor végén.

Feltűnően sokszor találtuk már eddig is az állítmányt (igét) Aranynál is a sor legvégén olyankor, ha a mondatsúlyt viselő szó a sor élén van, közben pedig hangsúlytalan vagy mellékhangsúlyos szók vannak beiktatva, azaz: ha inverziós a szórend. Ez természetes; hiszen az inverzió legtöbbször éppen az igének a főhangsúlyt viselő szótól való elválása következtében jön létre. Ezt a szórendet maga Arany is megrója és *elszórás*-nak nevezi (Zrinyinél) s annyi bizonyos, hogy sokszor erősen latinos ízű, mert tudvalévöleg a latin szórend sajátosága, hogy az igét a mondat végére szereti hagyni, a főhangsúlyt viselő szót meg a mondat élén helyezi el. De a latinban ez az elhelyezés inkább csak a prózában lehetséges, mert az elbeszélő költészet hagyományos formája a hexameter, ennek végső lábaiba (- ∪ ∪ | - ∪) pedig nagyon ritkán illik bele a latin elbeszélő perfectum alakja, s azért, ha az ige néha mégis a sor végén áll, ren-

desen csak praeteritum imperfectum (sonabat, videbat stb.), vagy ú. n. praesens historicum alakú lehet. Más-kép áll a dolog a latin prózában, melyben éppen a hexameteres mondatvéget nem tűri meg Cicero. A latin prózában a hangsúlyos mondatrész egyfelül, az ige másfelül úgyszólván bekereteli a mondatot, s erre a szórendezésre szoktatta rá a latinból való fordítgatás a magyar írókat és költőket is, holott pedig Joannovics és Brassai találó megfigyelése szerint a magyaros gondolkodás a mondat zömében (közepén) szereti elhelyezni az igét. Nem lehet tehát tagadni, hogy Aranynak is sok ilyen sora bizony latinos, régies szabású, s a magyar vers ritmusa nélkül ugyancsak prózai hatású volna.

TSz I. 3. Ifjú Lajos király atyja trónján üle.
BH IV. 3. Vajh kire a szörnyük mostan fegyverkeztek?
Verg. Aen. II. 658. Cui pater et coniunx quondam tua
dicta relinquor?

- TSz VII. 9. Nem soká Budáról széles hazaszerte
A hadra-hívó kard fejét felemelte.
Verg. Aen. VIII. 643. Hand procul inde citae Mettum
in diversa quadrigae Distulerant.
BH V. 40. Még aznap az útát s éjjel kipihenték.
Verg. Aen. I. 479. Interea ad templum non aequae
Palladis ibant.
BH VII. 1. Követje azonban keleti esászárnak...
Ura üdvözlését gyors paripán hozta.
Verg. Aen. IV. 60. ...pateram pulcherrima Dido
Candentis vaceae media inter cornua
fundit.

Az igekötős igékre nézve ezzel kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy Brassai helyes megfigyelése szerint az igekötő maga sem lévén egyéb hangsúlyos határozónál, a sor végén lévő igekötős ige első szótagjára is ráesik a mondathangsúly. Inverzió nélkül ez természetesen ritkán fordulhat elő annál, aki ügyel a szórend arányos beosztására.¹ Buda Halála egész I. énekében például csak nyolcszor (152 sorban), az 1, 15, 20, 22, 27, 28, 30, 36. versszakban.

- BH I. 20. Mért nekem, egy szájjal, dús lakomát laknom,
Azt, ki velem egy-vér, onnan kitagadnom.
I. 22. Hatalmam telijét im hát ma kiöntöm.

Éppen inverziós sorokban azonban Aranyánál elég gyakori a sorvégi igekötős ige még olyankor is, mikor a sorban egy másik szólamhangsúlyos szó van az ige előtt.

- BH IX. 49. Vagy Günther, az álnok, szép harezon
ellessék?
BH V. 40. Még aznap az útát s éjjel kipihenték.
TSz VI. 49. Ut nélküli földet sokat ő bejára.
TSz V. 39. Zászlós hada mindjárt, rendeli, begyüljön.

Van olyan sor is, hol még feltűnőbb az igekötő főhang-

¹ Hosszú mondat végére hagyni már csak azért sem tanácsos az állítmányt, mert a gyengébb lélekzetű felolvasó akkor már fáradtabb, semhogy kellően kiemelni bírná, s így sokszor éppen a csattanó hangzik el érthetetlenül. Sok példát hallunk erre a magyar rádióban is! Érdekes, hogy a francia rádiósok meg szinte túlzottan is megnyomják a mondat végét.

súlya az előtte álló igemelléké helyett, s hol az igekötő inverzióját kívánják.

- BH XII. 56. Dobogót felvonnak szédületes árkán
(a kapunak).

TSz X. 78. A nápolyi király, mondják, ide küldött.

(Itt a Ráth-féle kiadás nem írja egybe az igével az igekötőt; Riedlé sem. E szerint az *ide* határozó helyehagyó és hangsúlytalan.)

Felolvasáskor vigyázzunk hát arra, hogy főhangsúlyát ilyenkor is megadjuk az igekötőnek!¹

B) Ige a sor elején. 1. Igekötőtlen igék.

Ez a szórend szintén rendkívül gyakori már régibb költőknél, pl. Gyöngyösinél, és Arany minden elbeszélő művében is, mégpedig rendszeren nem mult idejű (elbeszélő) igealakokkal, hanem ú. n. praesens historicumokkal, előttünk folyónak vagy ismétlődőnek képzelt történések jelzésére.² Az ige ilyenkor rendszeren a mondathangsúlyt viseli.

- BH I. 6. Ül lakomát vígan; áldozik Istennek.
V. ö. még pl. BH III. 2. (Veszi); IV. 1. (Parancsol); IV. 2. (Indul); V. 32. (Térdelik).

Ritkábbak ilyenkor a mult (elbeszélő) alakok.

- BH V. 31. (Lovalák); TSz VII. 20. (Jártak), VIII. 10. (Érték), VII. 64. (Himezte); néha a létige is, pl.:

- TSz II. 61. Volt kúnkapitánya hátul egy asztalnak.
III. 20. Lettél akaratlan, szomorú vaksága.
BH VII. 24. Lettem örökömben hazajáró lélek.

Ez utolsó példákban vegyük észre a létigéké mellett a sorvégi kiegészítők erős hangsúlyát is. Ez megint

¹ Az igék versvégi elhelyezését az is magyarázza, hogy a rím is különös nyomatókat ad a sorvégi szónak, de tán éppen olyan mértékben az is, hogy a magyarban rímelni az igével legkönnyebb. (Gondoljunk Ilsvaira és Tinódira!) Eről még lesz szó az *is* szórendjének tárgyalásakor.

² Erről az ú. n. átképzéses időhasznalatról részletesen írtam a Beöthy-emlékkönyvben (464–474. l.) még 1908-ban, különös tekintettel éppen Arany Toldijára.

latin örökségnek látszik (mert a latinban van erős hangsúly a mondat végén) s különösen a magyar bibliafordítások prózájából ismeretes. Ilyen szórendek még pl.:

- TSz II. 2. Király udvarában vala mindennapos.
 TSz XI. 6. Hanem a folyócska vala mostan áradt.
 BH IX. 30. Tudom, szeretetben hozzá te vagy édes.

2. Igekötős (vagy állandó határozós) igék.

Az igekötőtlen igés sorok hangsúlyozásában alig lehet tévedés. Sokszor azonban igekötős igével kezdődik a sor, de inverziósan: az igekötő (vagy frázisalkotó határozó szó) pedig hátra kerül (üti meg, üti agyon). Nem győzöm eléggé kiemelni,¹ hogy ilyenkor nemcsak az ige hangsúlyos, hanem még erősebb és emeltebb hangú a hátrakerült igekötő is éppen úgy, mint a hátrakerült határozó. Hiszen az igekötő is csak határozó!

- BH XI. 2. Dülnek élő sírból eltemetett kinesek.
 BH VIII. 50. De legott markolván somfa gerely végét
 Tamađja meg Isten gonosz ellenségét.
 BH VIII. 28. Bontja meg a hajtók sűrű elősorját
 Rázza le nyilvesszót, valamint pozdorját.
 BH IV. 2. Adja tovább a jelt, ki belátja, távol.
 TSz II. 57. Hajlott az öreg dél immár naplementre.
 TSz III. 3. S indult vele szépen befelé a háznak.
 TSz III. 6. Tünt az egész kis had magavert fellegbe.

Ilyen inverzióban nemcsak a sor elején hangsúlyos az igekötő, hanem a sor más helyén is; ilyenkor is könnyen lehetséges a hibás hangsúlyozás.

BH IV. 11. Már Budaszállásán gyűl a sereg össze.
 „Budaszállásán“ helyhatározón, ámbár az ige előtt áll, nincs mondathangsúly!

¹ Ugyanis ebben hibáznak legtöbbször nemcsak a fővárosi magyarok, hanem szépíróink, sőt néha még nyelvészszakembereink is. Emezek úgy, hogy néha ok nélkül használják a nyomatékos (érzelmes, vitázó) szórendet (pl. Simonyi a hírhedt „fordul elő“ esetében, vagy egy másik vezető nyelvészünk ebben a kérdésben: „vegyük-e fel ezt is a nyelvtanba?“). Amazok meg (de emezek is) úgy, hogy nem érzik az inverziós igekötő vagy határozó hangsúlyos voltát. Fordul elő! Vegyükfele! Pedig: Észreveszem, de: veszem észre! (Erre még maga Brassai sem mindig ügyelt!)

- BH V. 32. Szőnyegetek szednek, drága vagyont, össze.
 TSz I. 34. Virágit a kertben locsolnia meg kell.
 TSz I. 57. Zöld leveles színben terítve sok asztal
 Meg vala.
 BH XI. 56. Nem tudja egyik sem, ha kivel sűg össze,
 Hogy azt is arannyal Buda környéközte!

VIII. A „közölés“ nevű alakzat szórendje és hangsúlya.

Ez az alakzat, melyet Horváth János magyarított és nevezett el így még 1909-ben, abban áll, hogy két egymás után következő verssorban, vagy ritkábban két felsorban közös egyik mondatrész, még pedig rendszeren az állítmány (ige).¹ Ilyenkor a szavalóknak (és a szöveg kiadóinak) tudniok kell, hogy a második tagnak élen álló szó, mégpedig többnyire az ige, erősen hangsúlyos, és nem a kifejezés első sorával vagy tagjával olvasandó össze, hanem a másodikkal. A kiadók rendszeren vesszővel vagy gondolatjellel választják el a két tagot egymástól, s ilyenkor könnyű a két tag különtartása, de nem mindig teszik ezt, — nem tudni, csak ok-e, vagy a költő is? — úgyhogy ilyenkor kivált a felsorokban könnyen elhibázható a hangsúly.

Előfordul ritkán már Balassinál is:

Óhajtàssal, siralommal,
 Rakva szívem jajgatással.

Továbbá Vörösmartynál (Szép Ilonka)

Ó a lányért, lány a pillangóért,
 Versenyeznek tündér kedvvelésért.

Nagyon ritkán Petőfinél is (Lehel vezér 3.)

Nem írástudóknak, nem az úri rendnek,
 De beszélék szűrös, gubás embereknek.

Feltűnően gyakori azonban ez az alakzat éppen Arany alexandrinusaiban:

¹ Miért írja a Ráth-féle kiadás is, a Riedlé is a Horváth J. műszó-alapjául vett „közöli a vágást“ (BH I. 16.) kifejezést ű-vel (így: küzőli), — nem tudom. Négyesy László helyesen idézi 1917-ben a M. Ny. Arany-számában, 140. l.

- BH III. 26. Szemefénye másnak, az övében szálla,
Lettél akaratlan, szomorú vaksága,
BH I. 38. Megdöbbene Torda. Hanem aztán másra,
Fordultak az elmék vidor áldomásra,
BH II. 22. Tagot is embernek párjával az Isten,
Ada csupán egy főt, úrrá egész testen.

Riedl kiadása, melyből idézek, ezeket a sorokat csak vesszővel elválasztva közli. De már a (teljesen hasonló) következőket helyesen gondolatjellel:

- BH III. 28. Nem is a szeretet, atyafi szent hűség —
Szülte csupán tettét puha kislelkűség.
BH X. 10. Hadd mondják az apák: „mi csak egy
országot —
Birják ezek, ime, az egész világot!”

Kiteszi Riedl a gondolatjelet még az ige ismétlése esetén is:

- BH XI. 60. Mert ő vala jámbor, nem büszke, negédes —
Vala nyájas, vidám, szelid, emberséges.

Ellenben még a vesszőt is elhagyja pl. ebben:

- BH V. 25. Akkor Buda nője messze kitárt karral
Fogadá vendégét nagy esők-zivatarral.

Pedig mindezek a sorok teljesen egyforma szabásúak! V. ö. még a következőket is: BH IV. 7, V. 10, VII. 7. (ez szintén ismétli az igét), VIII. 35, VIII. 54, IX. 2, X. 93, X. 103; TSz V. 9. (Ráth Mórnál 1883, vessző!), VII. 40. (gondolatjel!), VII. 58. (vessző!), XI. 120. (gondolatjel!), XI. 127. (gondolatjel, de ink. zárjel). Érdekes példa a kiadó eljárására a következő, mert így nincs is közölés.

- TSz XI. 127. Azután, hogy ösénk — nem királyi
székhez —

Juta ezinkosídtól gyalázatos véghez,

Ennek a kifejezésnek szakasztott párját már így találjuk ebben a kiadásban, csak néhány versszakal előbb:

- TSz XI. 86. Mert szökní a zsoldos, s állani nem bérért,
Kezde által hozzá, csak pusztá kenyérért.

Egyszóval: vigyázzunk, mert a kiadások nem megbízhatók. Egyszóval szerkezetet változtat (anakoluthonná válik) a közölés a következő példákban:

- BH II. 40. Nem mondom, öcséd is gonosz akarattal —
De bizony rád nő, ha gyengének tapasztal.
BH II. 28. Örülsz, hogy ez osztály atyafi jóságból —
Ne hidd! mivel esett hülye gyarlóságból.

És főképpen ebben a sokat vitatott példában:

- BH XII. 74. Jaj! betelik, mondá, már ime betelnek —
Népe jövődei számlálva Etelnek.

Itt Arany kéziratában is megvan a gondolatjel. Lehr Albert közölte a hasonmást, de mindamellett a „számlálva” szót határozónak értette, úgyhogy itt nem is volna közölés. Szerintem ez esetben nem volt igaza, nemcsak a gondolatjel miatt, hanem már csak azért sem, mert a *-va* igenév számtalanszor előfordul, mint állítmány, Aranynál (így pl. egy tartalmilag is rokon helyen:

- BH IX. 18. „S ime, a hármas hét ez idén betelvel!”).

S a hasonmásból az is kiderül, hogy a „számlálva” állítmányt a költő utólagosan javította az eredeti „haragos” jelző helyébe. De érdekes a példa, mert itt nem az ige a közös, hanem az alany.

Nem két sorban, hanem csak két felsorban van a közölés szintén elég gyakran, s ilyenkor is úgyszólván mindig hangsúlyos ige a második tag első szava. (A kiadásokban itt sem szabad elhagyni a vesszővel való tagolást.)

- BH IX. 61. Csak egyszer a vágya, teljesüljön ágya.
BH XI. 106. Lábat alá mindjárt, kötnék erős tengelyt.
TSz VI. 34. Mert asszony is ottan, kerül be leány is.
TSz XII. 13. Hagya neki espöt, veregetni vállat.
TSz V. 82. Kérdezni madártól, nem meri embertől.
TSz VIII. 39. Fetrengeni sárban, fogsz te gyalázatban.

Nem ige, de állítmány van ebben:

- BH III. 29. Ezért szíve búval, teli sok gyanúval.

Egészen kivételesen nem állítmány, sem ige van az élen ebben a merész inverzióban, melyet Riedl is így közöl (a tárgy előtt, nem után, vesszővel):

- BH IX. 47. De találtam nagynak, Etélet nemesnek.

IX. Az *is* szócska inverziós szórendjéhez.

Már fennebb (a VII. cikk B) 1. pontjának végén) megjegyeztem, hogy Aranynál a sorvégi kiegészítőkön latinos-bibliás mintára gyakran erős hangsúly érezhető, melynek hatását a rím is fokozza. Most, mint legfeltűnőbb példákat, először azt a kettőt közlöm, melyekben a feltételesen megengedő *is* szócska is szerepel.

TSz XI. 20. Hirt te nekem hozz, ha kerül *is* *éltedbe*.

TSz III. 9. Tudja már a Pejkó, ha nem *is* tanítja.

A második példa, sajnos, ma már a legtöbb olvasónak nem *is* inverziós; hiszen a fővárosban, de máshol is, legtöbb ember, sőt legtöbb írónk is, most már ezt a szórendet érzi rendesnek a feltételesen megengedő mondatokban, és ráadásul a *tanítja* állítmányt nem ejti már hangsúlyosan, hanem így: ha *nem is tanítja*.¹ Feltenni Aranyról azt, hogy elhibázta a megengedő szórendet, képtelenség volna; hiszen versben és prózában különben mindig a helyes szórendet használja. Aranynál *itt* ezt a szórendet nemcsak a versvég különös nyomatéka igazolja, hanem a gondolatbeli ellentét is, mint pl. az ilyen (prózai) kitételben: *érzi, ha nem is tudja*, vagy BH-nak ebben a sorában:

XI. 45. Volt olyan *is*, kit tán szóval avagy tettel
Etele megbántott, mit nem feledejt el;
De ha nem *is* bántá, vette zokon önként.

Az első példának inverziós voltát, úgy hiszem, minden olvasó megérzi. Az *éltedbe kerül* állandó kapcsolótú szólás itt fel van cserélve, s az *is* szócska a kifejezés végéről a két alkotó-tag közé került. Miért? Nem véletlenül, hanem, bár, kissé erőszakosan, de tudatosan. Megint a versvégi nyomaték érvényesül, és *talán* a rímelés is szerepel (*eredve — éltedbe*), itt is, az előbbi példában is (*kanyarítja — tanítja*). Tehát mind a két példában tu-

¹ A magyar szórendnek és hangsúlyozásnak erről a most legelterjedtebb hibájáról nem rég külön értekezést írtam a Magyar Nyelv folyóiratban. (1938. XXXIV. évf. 17–26. l. és különnyomatban.)

datos a szórend, bár ez utóbb tárgyalt már nagyon szokatlan.

Hátra van még két hely, melyekben az *is* szintén feltételesen megengedő mondatban van. Az elsőről még 1903-ban nagy vita folyt éppen Arany legkiválóbb ismerői, *Lehr Albert* és *Csengery János* közt. (Magyar Nyelv III. 414., IV. 91. *Simonyi* is hozzászólt a Nyelvörben.)

TSz V. 1. Rozgonyi Piroska feltette magában,
Hogy megtöri szívét fájdalmas igában,
Kettészakad ámbár, és ha könyez vért is:
Feleségül mégyen Lőrinczhez azért is.

A vita főképpen azon folyt, vajjon a feltételesen megengedő mondatban lévő *is* szócska mondatot kapcsoló-e, s ez esetben hibás a szórend e helyett: *ha vért könyez is* (*Lehr*), vagy csak szókapcsoló (*Csengery*) s ez esetben ellentét szerepel a háttérben: (*nemcsak* könnyet, hanem) *vért is*.

Én már akkor is határozottan az első felfogás mellett voltam, de (*Lehr*-rel szemben) Arany szórendjét most sem tartom véletlen vagy szándékos hibának, hanem tudatos inverzióknak. Mint előbb az *éltedbe kerül* egységes szólám, úgy itt is a *vért könyez*. Ez a sor tehát voltaképpen egyszerűbben magyarázható a másik két sornál, melyekben az *is* szócska „helyehagyó” (*Lehr* szava), mert itt csak a szólám két tagja cserélt helyet, az *is* az őt megillető helyen van, mint mondatkapcsoló. A helyes magyarázat tehát néhány szóba belefoglalható, így: „a *vért könyez* szólás annyira egy fogalom, hogy inverzióval is egynek számít”. Hogyan jött létre az inverzió? A *vért* szó így egyrészt nyomatékosabb helyre került, másrészt rímelt a következő sor végével. Igaz, hogy félreérthető. De szokatlanabb, költőibb.

A másik még magyarázatra szoruló hely ez (hol *Toldi* édesanyja beszél):

TSz VIII. 18. Nines *is* előttem út olyan veszedelmes,
Hogy föl ne keressem messzi táborában,
Ha mindjárt térdig *is* elkopik a lábam.

Mint az előbbi helyen, itt is felvehető az a kérdés, vajjon hogyan értette Arany az *is* szócskát? Nyomósító-

nak-é (*nemcsak bokáig*), s ez esetben hiányzik a mondatkapeselő *is* szócska az ige után;¹ vagy mondatkapeselőnek, s ez esetben hibás a feltételesen megengedő mondat szórendje; hibás még akkor is, ha jobb nyelvérzékű olvasó az igekötős *elkopik* állítmánynak megadja az öt mindenestre megillető mondathangsúlyt. (Fővárosi ember persze ezt is így olvasná: *térdigis elkopik*, mint igekötőtlenül kellene: ha mindjárt *térdig kopik is*). Ebben a sorban sem a versvégi nyomatékkal, sem a rímmel nem lehet magyarázni az inverziót, mert hiszen a sor

¹ Előfordulhat ugyanis az az eset, hogy egyetlenegy feltételesen megengedő mondatban csakugyan mind a kétféle *is* szócskára szükség volna, mert valami zsúfolt tömötségre hajlandó író az ige után álló mondatkapeselő *is* előtt nyomósítani akarja a mondatnak egy másik elemét (szavát vagy szólamát) is. Ilyenkor a nyomósítás mögött valami ellentét van a háttérben.

Ha vérbe kerül is, készek vagyunk az áldozatra. Itt az *is* mondatkapeselő, s a mondathangsúly a *vérbe* szón van. De ha ez az ellentét van a háttérben: *ha nemcsak pénzbe, hanem vérbe is* (kerül), akkor voltaképpen mind a kétféle *is*-re szükség volna, így: „*ha vérbe is kerül is*“. Így azonban sohasem beszél senki. Ilyenkor a mondatkapeselő *is* szócska a főmondatba kerül át így: „*ha vérbe is kerül* (nemcsak pénzbe), *még akkor is készek vagyunk az áldozatra*“. Vagy pedig egészen elmarad a második *is* (hiszen, úgy gondolja az író, egy már úgyis van). Ez utóbbi esetben (*ha vérbe is kerül, készek vagyunk* stb.) azonban félreérthető a kitétel, mert jó nyelvérzékű olvasó nem értheti megengedőnek ezt a szórendet (mondatkapeselő *is* nélkül), hanem csak egyszerű feltételes mondatnak, és ezt a folytatást várja hozzá: „akkor nem áldozunk, akkor nem hozunk áldozatot“; gyenge nyelvérzékű olvasó pedig a magyar nyomósító *is* szócskát is elfogadja mondatkapeselőnek. Így előáll az a vitatható (és vitatott) szórend, melyet Arany utóljára tárgyalt helyén találtunk, s melynek helyessége, ismétlem, attól függ, van-e odaértendő ellentét (*nemcsak pénzbe, nemcsak bokáig*), vagy nincs. Ha nincs, akkor határozottan hibás a szórend; olyan, amelyet mostani íróinknál tucaatszámra olvashatunk, s amilyenekből fenn idézett értekezésemben sokat és sokfelét közöltem („*Ha örült is vagyok* (nemcsak részeg?), *gondolkozni azért tudok*“ vagy: „*Ha*

első felében van. Enyhíti az igekötő; menti, hogy a prózai szórendben (ha elkopik is a lábam) három, sőt négy rövid szótag következne egymásután, s a sor kiállhatatlan jámbusos lejtésű volna, mert a *ha* kötőszó hangsúlyos bár (ezt sem minden fővárosi olvasó érzi!), de rövid, és egyszótagú. Azonban mindhiába, ez az egy hely (Lehr szavával élve) mégis csak „*kocsintás*“ marad, vagy, ha úgy tetszik, „*költői szabadság*“, de Aranynál mindenestre szándékos. Csak azután ne akadjon olyan magyar prózaíró vagy műkedvelő nyelvész, aki saját hibáját mentetve Aranyra hivatkozik, mondván: „Ami szabad Aranynak (Jovi!), — szabad nekem is“. Szerencsés véletlen, hogy Toldinéak ugyanez a nyilatkozata már a *Toldi* első részében is előfordul:

X. 6. Csak látni szeretné Miklóst minden áron,
És ha feltalálja széles e világon,
Fölkeresi, bizony-bizonyal ígérte,
Ha ötven mérföldet kell is menni érte.

még pedig, mint látjuk, a mondatkapeselő *is* kifogástalan (prózai) szórendjével.

Egészen kivételes volna, mert nem feltételesen megengedő mondatban van, az *is* szócska inverziója (ha az volna) a következő verssorban. (A bojtár megtalálta Hadúr kardját):

nagy veszélyek is fenyegették őket, meg okartak maradni a helyükön“. Arany János így sohasem írt, sem más író, aki tud magyarul.

A feltételes megengedő mondatot kapeselő *is* hibás használatát nem menti, de némileg magyarázza egy olyan körülmény, melyet eddig magam sem tettem soha szóvá: a mondat végére (különösen hosszú mondatéra) odabiggyesztett egytagú *is* szócska sokszor bizony rossz hangzásúvá, „numerustalanná“ teszi a mondatot. Ha nem is éppen ezért, de néha talán ezért is „hagyja el a helyét“ nemcsak rossz nyelvérzékű íróknál, hanem a szép hangzásra sokat adó stílisztáknál is. De a hiba így is hiba marad, s én Simonnyival szemben mégis Lehrnek adok igazat, még több joggal, mint maga Lehr, mert én a hagyományon kívül a helyehagyó *is* szócskával együtt járó hibás hangsúlyozást (és módosított értelmet) is számbaveszem. (V. ö. idézett értekezésemet.)

BH IX. 32. Nagy jutalom bezzeg tenyerét is verte.

De csak látszik annak, mert itt megvan az ellentét, mely a nyomósítást megokolja: „Nemcsak a bojtár verte rá (bizonyítá) üstökével (feje bólintásával) a Bulesu vezér jelentésének igazságát, hanem az ő tenyerét is verte nagy jutalom.“ (Szójáték.)

X. Egész mondatok és kötő- vagy kapcsolószók inverziói.

Maga a költő (verstani értekezésének IV. fejezetében) ahol az inverzióról is szól, meglepő módon egyáltalában nem is említi más nemét az „összeforgatott szórendnek“, mint éppen a mondatkapcsoló szócskák, mint ő mondja „kötszók“-nak és a „visszahozó névmás“-nak szokatlan elhelyezését. (Példái is mind csak ilyenek, l. Riedl kiadását, VI. kötet 253. l.) Mivel azonban ezekben az inverziókban sem félreértéstől, sem hibás hangsúlyozástól nem kell tartani, én figyelemmel sem kísérem őket anyaggyűjtés közben a két eposz 12.000 sorában. Csak röviden jegyzem meg hát a következő tudnivalókat, s az utólag gyűjtött példákat mind csak a BH első öt énekéből vettem.

Egész mondatok leggyakoribb inverziói a *ha, hogy, mikor, miután* féle kötőszók vagy vonatkozó névmások után találhatók. L. pl. BH I. 18, II. 7, II. 34, III. 21, IV. 35. Ezek minden nemzet költői nyelvében rendkívül közönségesek.

Csak maguknak a kötő- vagy kapcsolószóknak inverziói (helyhagyásai) szintén igen gyakoriak. L. pl. *ha* BH I. 20, I. 23, II. 11, II. 37, IV. 18; — *hogy* tárgyi mondatban II. 20, IV. 46, és különösen időhatározóban (*mikor* értelmében) vagy mint módhatározó (*ahogyan, amint* értelmében) l. pl. V. 41; *miután* VIII. 34; *amíg*, BH XII. 4. (itt különösen feltűnően)

Cseppről a míg esepre bosszúját kitölti.
pedig TSz III. 10.

Nem annyira bortól feje pedig tompa.

ámbár (TSz már idézett helyén: Ketté szakad ámbár...). Több helyet vagy éppen egész sorokat idézni azonban feleslegesnek tartok; ezekből Arany maga is eleget idézett említett értekezésében. Miért csak ezekből? Mert ezekkel a kötőszós példákkal tudta legjobban igazolni azt a tételét, hogy a magyar ritmus ilyen inverziókkal „a gondolati elemek egy gócba gyűjtését“ célozza, meg azt, „hogy a körmondatos szerkezetnek még árnyéka is eltűnjön“. (L. Riedl kiad. VI. 253. és 254. l.). Ebben persze igaza is volt, de az „egy gócba gyűjtéssel“ az inverziókra nézve nem!

Ugyanis Arany Jánosnak egyéb tételeiről, melyeket a Magyar nemzeti vers-idomról szóló értekezésében, s kivált ennek III. és IV. fejezetében (Riedlnél VI. 248. és 251. l.) fejtett ki, meg kell állapítanom, hogy ezek csak általában érvényesek Arany költői nyelvére, de éppen a szórendeserés sorokra vonatkozólag nem adnak kielégítő magyarázatot, sőt zavarra adhat okot az értekezésnek ez a helye (253. l.): „Mirevaló ez az összeforgatás...? A magyar rhythmus követeli ezt, mely a legszorosabban összetartozó részeket egy hangsúlyos gócz köré gyűjti, mint a példákban.“ Mert Arany fennebb közölt 18 példát, de mind esakis olyat, ahol kötőszók inverziója szerepel. Az inverziók többi fajtái azonban, mint az én fennebb közölt áttekintésemből láthatjuk, a valóságban éppen kivételek ez alól a tétel alól. Hiszen Arany maga is megrója (255. l.) Zrinyinek pl. ezt a sorát:

Igy kobza szavával nyitá hangos torkát
melynek szakasztott párját nála is gyakran olvashatjuk
(l. nálam I. b) alatt).

Mindenfajta szórendeserére Aranynek magának az a tétele illik jobban, melyet az értekezés egy más helyén találunk (251. l.): „Feltűnő a régi verses maradványok... nyelvén a sajátságos szórend, mely első tekintetre úgy látszik, mintha a rím, vagy caesura által lenne kierőszkolva, vagy a latin költők hasonló szabadságát igazolná. Értem a beszéd oly módon való összeforga-

tását, hogy aminek prózában elül kellene jöni, hátrább marad és viszont.“ Csakhogy itt is éppen csak a „kötőszó“-s példákra hivatkozik. Így aztán teljesen találó csak az az elszigetelt megjegyzése (254. l.), mely szerint „az összefordítás (itt így!) gyakran azért is történik, hogy a hangsúlyos szó a sor elejére essék, s azt megnyomva erősebb rhythmust adjon.“

Íme, ez a fő tudnivaló, melynek mi is hasznát vehetjük; Arany egész értekezésének többi tételei csak az inverziótlan sorokra vonatkoztatandók.

Mint korát szinte megelőző belátás jelét, örömmel kell fogadnunk Arany értekezésének azt az egyetlen helyét is, ahol a költői nyelv alakításában az indulatok szerepét is kiemeli. (Legelül az I. fejezetben, Riedl-nél a 239. lapon, az „indulat által rezgésbe jött költői beszéd“-ről szólva.) De meg kell jegyezni, hogy az indulatokat és hangulatokat az előadásban nem a hangsúly, hanem a hanglejtés és hangszínezés fejezi ki elsősorban. Erre értekezésem záradékában még visszatérek. Az inverziók létrejövetelét Aranynak magának ez imént idézett szavai magyarázzák meg.

*

Az inverziókban tehát a költői előadásnak egy olyan tényezője viszi a főszerepet, mely egészen hiányzik a köznapi beszédben, s nem főfontosságú az irodalmi prózában sem, ámbar a legnagyobb prózaírók irodalmi műveiben nemcsak a görögöknél és a latinoknál, hanem a modern nemzeteknél is jelentkezik, sőt megállapítható nálunk is (Horváth János szerint) például Gyulai Pál irodalmi prózájában.¹ Ez a tényező: a nyelvben, mint a közlés anyagában nyilatkozó hangzatosság, zenge-

¹ Rendkívül érdekes tény, hogy Arany Jánoséban *nem!* A nagy költő prózája logikájában hibátlan, szövegszerűsége azonban gyakran nehézkes, néha latinos, s általában döcögős, színtelen, „fahangú“, mint ő maga mondja egyik levelében. Prózát írva nincs elemében, mint a madarak királya, a sas, mikor néha a fellegek közül le a sík földre száll.

zetesség. Ez nyilvánvaló módon nem valami természetadta, a köznapi életben szükséges, hanem művészi természetű jelenség, a játéknak egy magasabb rendű változata, az emberben mint eszes és lelkes élőlényben idők folyamán kifejlődött vívmány; olyan, mint a zene, a festészet, s minden más művészet. Sok eszköze van. Ilyen a rímelés is (sorvégi és szókezdő rím, az ú. n. alliteráció, betűrím); ilyen a beszédhangok változatosságára és jóhangzására való tudatos gond; ilyen, még pedig valamennyi közt — Arany idézett szavai szerint is — legfontosabb, a beszéd ütemezése, a ritmus. A ritmus a nyelv anyagában nyilvánuló és hallás útján érzékelhető időbeli rend, a beszéd hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjainak olyan váltakozása, hogy a nyomatékos szótagok szabályszerű egyenlő időközökben kövessék egymást, s így lüktetésükkel az egész összefüggő beszédet ú. n. ütemekre (taktusokra, a régi verselésben verslábakra) tagolják.¹

II. A VERSELES (A CHORIAMBUSOK).

Minket a mi tárgyunk szempontjából a zengezetesség összes eszközei közül most éppen csak a ritmus érdekel. Az inverziók szerepét ebben, s egyúttal az inverziók létrejövetelének okát, már Aranynak magának fennebb idézett tételéből ismerjük: az inverzió azzal, hogy a gondolat (mondat) főhangsúlyát viselő szót vagy szólamot

¹ Nem az ütemek összetétele alakítja tehát a kötött beszédet, hanem fordítva, a játékos „művészi“ beszéd oszlik meg ütemekre már a gondolatok megszületésének pillanatában a költő eleven ritmusérzékének megfelelően. Ezt a ma már közhelyes, de nem régóta hangoztatott tudnivalót már Arany János is nagyon erősen kiemelte minden verstani elmélkedésében.

A nyelvi (beszédbeli) ritmus születését a dal (ének) ritmusával összefüggésben tárgyalja és az énekritmus elsőbbségét meggyőzően fejtegeti *E. Romagnoli Musica e poesia nell' antica Grecia c.* munkájában, Bari, 1911. (16. és kk. l.).

magyarosabbnak, s későbbi alexandrinusaiban, különösen Buda Halálá-ban és Toldi Szerelmé-ben ezt szerette legjobban alkalmazni, sőt ezt javította bele régibb keletű verseibe is. Alkalmazta pedig természetesen leginkább a félsorok első ütemeiben, mert hiszen azok a legfeltűnőbbek, de néha a második helyen is. A félsorok első ütemeiben rendszeren ütemalkotók is, de még ott sem mindig, hanem utolsó szótagjuk már a második ütemhez tartozik.

1. Az első félsor első ütemében (az én példáim mind inverziósok is):

BH XI. 92. Nagy meredek | szótól || az okossa | dőbben.

TSz II. 26. Össze a két | bajnok || fele úton | roppan

(Ebben a két példában a második félsorban paeonok vannak.)

V. ö. még: BH IV. 1, IV. 4, IV. 11, VII. 1, VII. 37, VIII. 34, IX. 8, IX. 51, XI. 59, és II. 22, V. 5. (itt 3 rövid szótagos paeon-nal: (—)!) V. 48, TSz II. 2, II. 57, III. 66, XI. 20.

2. Nagy ritkán az első félsor második ütemében:

BH VIII. 58. Történt | semmi okon || esuda hábo|rúság.

3. Szintén ritkán csak a második félsor első ütemében:

BH VII. 1. Ura üdvözlését || gyors paripán | hozta.

TSz II. 6. Messzirül az | édes || méregitalt | nyelte.

(E két példában a choriambus ütemalkotó.)

BH IV. 7. Paripát | fényessé || fegyverit | élessé.

(A chor. nem ütemalkotó!)

4. Feltűnő gyakran van a choriambus mind a két félsor első ütemében, mint ütemalkotó.

BH IX. 35. Sarkam alá én a || nemzeteket hajtom.

V. ö. még BH I. 6, II. 3, IV. 2, 11, 26; V. 5, 32; VIII. 28, 54, 58; IX. 25; X. 93; XI. 1, 2, 31, 71, 92, 106.

TSz III. 8. Megy, zaboláz, nyergel | lóra magát dobja.

V. ö. még TSz II. 36, 60, 63; III. 8, 15; IV. 80; V. 77, 81; VIII. 10; IX. 15; X. 2, 44, 78, 113; XI. 54.

Az összes inverziós soroknak körülbelül 10%-a ilyen!

Az ütemek határát néhol nem a naív felolvasó fel fogása szerint (4—2) jelöltem; így néha 3—3 (sőt nagyritkán 2—4) szótagosnak mutatkozott a két ütem; 3—3

szótagosak vagy mind a két félsorban, vagy legalább az egyikben pl. még a következő sorok is:

BH XI. 1. Vermeit | immáron || éjjeli | munkával
(Bontja...).

BH IV. 2. S indul az | ádáz kard || mintha tüzes villám...

BH II. 3. Tiszta az | allég is || mintha üveg lenne.

BH V. 5. Szélyel az | árnyékba || fénye lövell | tüzként.

TSz IX. 78. Útni a | lovakat || kezdik előbb | verni.

TSz III. 66. Szedj hadat | önkéntest || a király | zsoldjába.

TSz X. 78. Hírnök az | elsője || társa fuvall | kürtöt.

TSz XI. 54. Vissza sok | ott is még || mint taposott féreg
Fordítja fullánkját...

TSz IV. 80. Hamar a | szerződés || békekötés | meglett.

TSz X. 89. Nyiltan is | e mellett || készülési | folynak.

Mindezekben, és még nagyon sok más példában, ismétlem, megvan a choriambus szótagcsoport („láb“) a sor elején, de kérdés, egy ütembe számítható-e, vagy utolsó szótagja már a következő ütembe tartozik? Ez utóbbi esetben a szótagok megosztása 3—3. Én így jelöltem.

Tudom, hogy ez a megosztás látszólag ellenkezik legnagyobb tekintélyünk, Horváth János véleményével, ki, a naív felmondó verslejtésére is hivatkozva, metrikai képtelenségnek tartja egy-egy versfaj verssoraiban az ütemeknek nem mindig egyforma szótagbeosztását. Hiszen általában véve persze igaza is van.¹ De itt nem általános érvényű metrikáról, hanem az Arany János ritmusérzékének megfelelőről van szó. Már pedig Arany a gondolati (belső) és ritmikai (külső) formák összefüggését mindig nyomatékosan kiemeli, sőt vitatja. És nemesak éppen az inverziós sorokban, hanem máshol is sok eset van, mikor ez a hármas szótagbeosztás szinte nyilvánvaló. Olvassuk csak fel hangosan mindjárt a BH legelső versszakát:

¹ Horváth János: *Magyar ritmus és jövevény versidom*. Budapest, 1922. (Olesó Könyvtár) 9—10. l. Arany nyál szemben, kiről ő is elismeri, hogy a „gondolatrítmus alapján áll“, vitatja a „helyhez kötött nyomaték elvének“ egyedüli metrikai jogosultságát. Aranyra magára azonban ő sem terjeszti ki határozottan ezt a tételt, s így voltaképpen még sincs közte és köztem ellentét.

Hullatja levelét az idő vén fája
Terítve hatalmas rétegben alája.

Hogy ezt a két sort Arany 4—2 elosztással gondolta volna (le-velét, há-talmas, a-lája!), én nem hiszem. Igaz, hogy a 3. sorban ütemalkotó choriambus szaporítja a ritmust, mint valami bokázó vagy toborzó a magyar táncban:

En ez avart jártam...

de utána ismét visszatér a hármassal megosztás.
tünődve megálltam

Egy régi levélen ezt írva találtam.

A 3. és 4. sor inverziós is, és hangsúlya kétséges lehet (én... jártam, vagy én ez avart jártam? ezt írva, vagy ezt írva?); de tünődve megálltam, írva találtam tagolás itt sem látszik ajánlatosnak! (Az 1. és 4. sor szinkopéja sem lehet akadály éppen Arany elmélete szerint.)

Hát ebben a híres sorspárban:

TSz I. 38. Rózsa mindig nyílnál || él sem is virulnál
Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál!

képzeltető-é még naív ritmusérzék mellett is — szerelemszerelmem féle verslejtés!

Képzeltető-é egyáltalában Arany ritmusérzéke mellett, hogy az állítólagos 4—2 szótagos felsorok 2 szótagos ütemét tudatosan két rövid szótagból alakította volna? Pedig már a Toldi-nak I. énekében magában hat ilyen sor van, s 3—3 tagolás mellett mind a hat kifogástalan ritmust ad. (Most a hibás tagolást jelzem.)

Parittya kö|veit || öklelő kop|jáját.

Hej, pedig ür|esen || vagy fél|ig ra|kottan

Nagy szénás sze|kere|k || álldogálnak | ottan (!)

Nyelvel a ku|vasz is ||...

... || vérit most szív|ja ki.

Hm! paraszt én | emigy || füstölög ma|gában.¹

¹ Hogyan remélhessük, hogy idősebb tanítványaink is helyes hangsúllyal olvassák majd éppen az inverziós sorokat, ha „naív“ korukban ehhez az egyforma és egyhangú ütemezéshez szoknak?

Ki érezné így az ütemegyenlőséget az első 4 szótagos és a 2 rövid szótagos (állítólagos) ütem közt? Ugyanazon énekben van még 4 olyan sor is, melyekben a 2—4 tagolás látszik megfelelőbbnek. (Itt a helyes tagolást jelzem!)

Vagy sohasem láttál || olyan | forgószélet...

Jaj be | keservesen || jaj be | búsan nézlek.

Nékik | jó éjszakát || mondani örökre(!)

Hosszan | egyenesen || tartja | fél kezével.

De hiszen arra a kérdésre, lehetségesnek tartotta-é ő a 3—3 szótagos tagolást is, megadta maga Arany a határozott feleletet is értekezésének V. fejezetében (A magyar nemzeti versidomról, Riedl kiad. VI. 262. l.), hol szórul-szóra a következőket mondja: „(a magyar alexandrin) belső szerkezete egészen a mienk, eredeti, zenénkben gyökerező; mely a 12 szótagú sort háromféleképp ütemezi, ú. m. 4—2, 2—4, és 3—3“. Sőt a „harmadolást“ Horváth maga is lehetségesnek tartja a magyaros ritmusban (l. i. m. 30., 37., 66., 67. l.) s ilyenformán Négyesy tételét a magyar „ütemfeleződésről“, mely ilyen beosztásnak talán ellene szólna, ő sem tartja általános érvényességűnek.¹ Arany verselésére nézve nem látom hát akadályát ennek a tagolásnak, különösen, ha, mint mindjárt látni fogjuk, még egyéb okok is szólnak mellette.

Ugyanis azt Arany verselésének minden ismerője tudja, hogy a choriambusos szótagos csoport nála 1—4—1 beosztással is előfordul az alexandrinus mindkét felsorában. Már pedig nyilvánvaló, hogy egyetlen szótag alexandrinus sorban nem alkothat ütemet, s hogy ilyenformán a choriambus négy szótagja nem fér bele egy ütembe, hanem legalább egy szótaga a felsor második ütemébe szorul ki. (— — — — —) Ezt, mondom, mindenki

¹ A magyar zenében is megállapítja a harmadolás jogosultságát Molnár Géza a Beöthy-émlékkönyvbe írt értekezésében (A faji elem a zenében. 134. l.).

tudja. De azt még senki sem állapította meg, hogy a choriambusnak ez a két ütem közt megoszló elhelyezése nem kivételes Aranyánál, hanem majd éppen olyan gyakori, mint az ütembe-férő, ütemalkotó choriambusé. Én ugyan csak az inverziós példákat gyűjtöttem, de ezekben is éppen annyi példám van a nem-ütemalkotókra (vagy jobb elnevezés híján: ütemköziekre), mint az ütemalkotókra.

1. Ütemközi choriambusok az inverziós sorok első félsorában.

BH IX. 14. Alattam az | erdők || koronája zúgott.

V. ö. még: I. 5, 38; III. 31; IV. 1; VII. 3; VIII. 11; X. 10, 26; XI. 89; XII. 81.

TSz III. 3. S indult vele szépen || befelé a háznak

(Itt mindkét példában paeonok a második félsorban.)

V. ö. még: I. 33; II. 58; V. 39; VI. 49; VI. 57; X. 9, 43; XII. 26.

2. Ütemköziek a második félsorban.

BH III. 5. Etelének is most || esztendeje | fordul.

V. ö. II. 22, III. 17, IV. 9, V. 31.

TSz IV. 38. Titkon a magyar most || egymásra tekintget.

3. Ütemközi a második félsorban, ütemalkotó az elsőben.

BH I. 1. Én ez avart jártam || tűnődve megálltam.

V. ö. I. 3, 26; IV. 11; V. 32; IX. 2; XI. 2, 5.

TSz II. 60. Látni Piroskát ő || hirébül ohajtja.

V. ö. II. 53, 60; III. 9; IV. 91; V. 101; VI. 24; X. 78; XI. 19.

4. Elöl ütemközi, a második félsorban ütemalkotó choriambus (nagyon gyakori!).

BH XI. 100. Mindenki örömmel || ezt az ígét hallá.

V. ö. I. 12, 32; IV. 46; V. 34; VII. 10, 11; IX. 45; X. 180; XII. 52.

TSz II. 61. Volt kánkapitánya || hátul egy asztalnak.

V. ö. II. 37, 53; III. 10; IV. 38, 94; V. 1, 70, 82; VI. 57; VIII. 39, 64; XI. 20; XII. 13, 107.

5. Ütemköziek mind a két félsorban.

Inverziós példák kül. BH-ban; TSz-ben sokkal ritkábbak.

BH VIII. 16. Ébredj deli hajnal || te rózsá-özönlő!

V. ö. I. 1, 20; V. 40; VII. 9; VIII. 34, 35; VIII. 52; IX. 3, 58, 73; X. 106; XI. 4, 51, 60, 92.

TSz I. 34. Virágit a kertben || locsolnia meg kell.

V. ö. IV. 76, VII. 9, XI. 115, XII. 2.

Látjuk, hogy ütemközi choriambusos sorokban a choriambus nem fér bele egy-egy ütembe. Ezért állítottam fennebb joggal az ütemalkotó (helyesebben itt: sorkezdő) choriambusokra is, hogy ütemalkotó voltuk még nekik is csak esetenként dönthető el. Mert azok beleférnek ugyan a 4—2 szótagos ütembe, de gondolatritmus szerint néha 3—3 szótagra tagolva, az ő utolsó szótagjuk is elválík, s a sor így „jobb beosztást ad“. (Lehr véleménye; l. idézve is lejjebb!)

Mennyire nem sokat adott a gyakorlatban Arany arra, hogy a choriambus beleférjen egy ütembe, hanem csak az egymást követő két rövid szótag miatt szerette, mutatja a következő, tudtommal még meg nem állapított tény.

Lehr Albert kimutatta,¹ hogy Arany TSz-nek kidolgozásakor a Daliás Idők-ből átvett sorokban legtöbbször csak azért tett változtatásokat, s a többi közt inverziókkal azért változtatott a szórenden, hogy choriambusokat iktasson bele a régi szövegbe s mint Lehr mondja: „ebben annyira megy, hogy néha szinte kész egyfelül rontani, hogy a verset javítsa“. Nos, én megállapítom, hogy ezekben a Lehr-től felsorolt javításokban majd nem annyiszor található nem ütemalkotó choriambus, mint ütembe beleférő (ütemalkotó), nevezetesen 125 eset közül 56. Pedig itt kétségbevonhatatlanul esakis tudatos, megfontolt eljárásról lehet szó. És a 125 példa átnézése azzal a tanulsággal is jár, hogy soréli choriambusok beleiktatása után 11 esetben, ütemközi choriambusok beleiktatása után éppenséggel 36 esetben, tehát 125 eset közül összesen 47 esetben a 3—3 szótagos ütemek megmaradtak, vagy éppenséggel csak akkor jöttek létre.² (Az eredeti sor után közlöm a javítottakat.)

¹ Magyar Nyelv, 1913. évf. (négy egymás után következő közleményében).

² Ne feledjük e mellett, hogy az ütemközi choriambusok a sztereotíp 4—2 tagolás mellett sem férnének bele egy ütembe.

DI Hogy istennél inkább || legyen foganatja
 TSz Hogy legyen | istennél || több a | foganatja

Itt ú. n. ütemalkotó (helyesebben ütemkezdő és soreleji v. soréli a choriambus).

DI S kitörvén a kedve || hangos hahotába
 Bevonszolta Benczét || az oldalszobába.
 TSz Azután | kitörvén || hangos hahotába
 Vonszolta | magával || a eselédyszobába.

Itt ütemközi a beiktatott choriambus, mint a következőkben is:

DI Semmi baj! de | van ám || tréfaszó, nevetség
 TSz Baj nincs: de | van ebből || sok tréfa | nevetség.

Nem choriambus, hanem ionicus „láb” miatt történt a változtatás a következő példában:

DI A mint György | fiának || halomása hallék.
 TSz Mihelyest | György úrnak || halomása hallék.

— de idézem ezt is Lehr hozzáfűzött megjegyzése miatt (M. Ny. 1913. 273. l.): „...„bizonyval a vers jobb így. A DI-ben két ütembe esik szét az összetartozó „A mint György | fiának.” Tehát Lehr is 3—3 beosztással tagolta ezt a sort.

Az ütemközi choriambus sűrű alkalmazásával Arany verselésének következő sajátosságai is kapcsolatosak.

A két rövid szótag összekerülése következtében, mint mondtuk, az antik verselés méretei (metrumai), s a szótagoknak antik lábakból ismeretes csoportosulásai állhatnak elő, nevezetesen daktylusok (—) és anapaestusok (—). Nem merném állítani, hogy ez pusztán véletlenség az erősen latinos műveltségű (sőt görögül is nagyon jól tudó) Aranynál. De arra figyelmeztetem Arany olvasóját (és különösen a fennhangon olvasót), hogy nagyon kevés kivétellel még az ilyen soroknak is erős magyar ritmusuk van, s a felolvasásban azt kell érvényre juttatni, — az antik lejtésű „lábakat” pedig semmi szín alatt sem szabad uralkodóknak felfogni és éreztetni.

Hiszen, ha nagyon tudatunkban van ez az antik mértékelés, még hatlábú pentametert is találhatunk Arany sorai közt, csak azzal a különbséggel, hogy az 5. lábon daktylus helyett spondeus van benne.

TSz VII. 7. Felzúdul Budavár
 || mint a darázs-fészek,

s ha tréfálni akarunk, az ötödik lábat szinkopéval akár daktylusnak (fészek) is olvashatjuk.¹ De a sor kifogástalan magyar ritmusa ez:

Felzúdul Budavár || mint a darázs/fészek.

Pentameterszabású sor persze nagyon ritka. Annál gyakoribb azonban a hexameter végére emlékeztető versvég: —|—. Ez az ütemközi choriambusok sűrű alkalmazásával² jár együtt a sorok második felében.

BH III. 5. Etelének is most | esztendeje fordul

BH I. 1. Én ez avart jártam | tünődve megálltam

(Ebben a sorban a teljes hexameterből csak 4 mora (időrész) hiányzik. Ha pl. hozzátesszük: „az úton”, — teljes, caesurás hexameterre válik.) Különösen érezhetővé válik a latinos sorvég, ha latin szokás szerint az igével végződik a sor (mint a közölt két példában is) vagy ha (szerencsére csak ritkán!) az első fél sorban a második helyen, a caesura előtt van choriambus, pl.

TSz V. 78. A nápolyi király | — mondják — ide küldött.
 hol csak 1 láb hiányzik a kész hexameter elejéről.

TSz III. 6. Ottan Rozgonyinak | meg kelle igérni
 itt meg másfél láb a végéről (pl.: „hogy elmegy”), továbbá, ha egy versszakban többször egymásután ismétlődik az ütemközi choriambus és vele a hexameteres vég, pl.:

¹ Ha pedig ezt a szótagot rövidnek tekintjük, kifogástalan Asklepiades-sor áll elő: Maecenas atavis | edite regibus. (Hervad már ligetünk | díszei hullanak.)

² L. az ütembontó choriambusok felsorolásában a 2., 3. és 5. pontot.

TSz II. 60. 2. Izenetét hoztam | felséges anyámnak:

3. Látni Piroskát ő, | hirébül ohajtja

ahol a költő szándékos eljárása nyilvánvaló; mert akár *hiréből*, akár *hiriből*, akár *ohajtja* alakokkal elkerülhetne volna az idegen lejtést, sőt ezek lettek volna a közönségesebb alakok. Csakhogy akkor nem lett volna choriambusos a vég!

BH XI. 5. Most is, az ajtónak || felhúzza kilinesét,
„Jó estét” neki mond | „munkára szerencsét.”
Fel Buda egy tédről | pillanta ijedve.

Itt 3 ilyen sor van egymás után, pedig legalább a harmadikat könnyen megváltoztathatta volna az *ijedve* közönségesebb *ijjedve* vagy *ijedve* ejtése. Tehát Arany kereste ezt a sorvéget! Négy morával megtoldva (pl.: „a szótól”) ez a sor is hexameterré válnék (de hiatusokkal).¹

Legrikítóbban érezhető a soroknak ez az antik mértékes jellege azokban a rendkívül gyakori esetekben (mert nem inverziós példa még sokkal több van, mint amennyit BH-ből fennebb, az 5. pont alatt felsoroltam), mikor mind a két félsorban van ütemközi choriambus, tehát egy verssorban kettő.

BH VIII. 34. Solymász gyerekikkel || a völgybe
maradtak.

BH XI. 92. Beszéd hamar ottan || emelkedik óvó.

Az ilyen sorok megtévesztésig hasonlók Petőfi tiszta anapaestus soraihoz, pl. a *Szeptember végén* c. gyönyörű versében:

Elhull a virág, eliramlik az élet.

¹ A „hexameteres” mondatvéget (clausulát), melyet Ciceró nem túrt meg a latin prózában, a magyar prózairók is nagyon kedvelik. Magam is csak évtizedek múlva vettem észre, hogy túlságos gyakran alkalmaztam Platon- és Homeros fordításaimban. Horváth János is (i. m. 67. l.) említi a magyar ritmus-érzék fogékonyságát az antik daktylus mértékkel szemben, „mely bizonyos háromszótagú magyar ütemekre(!) emlékeztet.”

Csakhogy Petőfi, akinek szintén esodálatos volt a forma-érzéke, ebben az idegen ritmusú, emelkedő lejtésű, illetőleg ütemelőzős versében nem elégedett meg azzal, hogy a vers-iktust is még a sorok közepén is többnyire meg-egyeztette a gondolati hangsúllyal, hanem a sorok első szótagjára 24 közül 19 esetben teljes joggal tett hangsúlytalan egyszótagú szót ütemelőzőnek, még pedig 8 esetben rövid magánhangzóst (*de, ki, ha, az, e*). Tökéletesebb antik szabású verset semmiféle nyelven képzelni sem lehet; ez a vers verselés tekintetében is költészetünk páratlan különlegessége marad örökké.

Arany idézett sorai azonban, akármennyire hasonlítanak mértékelés dolgában Petőfi anapaestusaihoz, voltaképpen egyáltalán nem mértékes, hanem magyar ütemes sorok.

Solymász | gyerekikkel || a völgybe | maradtak.
Persze, ez a sor a szokatlan (2—4) tagolás, a második félsor szinkopéja és a hexameteres vég miatt nem túlságosan jóhangzású. Jobb ez a másik:

Beszéd | hamar ottan || emelkedik | óvó
mert itt legalább szinkopé nincs.

Azonban: elég sok olyan sora is van Aranynek, melyekben (Petőfi módjára) a sor elejére ő is hangsúlytalan szótagot tett.

Ezek a sorok már tökéletes anapaestusok, és — hiába vitatta Arany, hogy az ütemnek nemesak első szótagján lehet a hangsúly — itt, a sor *első* ütemében nagyon érezhető zökkenéssel járnak.

BH I. 1. Egy régi levélen ezt irva találtam.

BH V. 40. Még az-nap az útát s éjjel kipihenték.

BH VIII. 52. Még jókor a bátyját megvédeni ért el.

TSz XII. 2. Igy reggelig ágyban szemét le se húnnya.

TSz VII. 9. A hadra-hívó kard fejét fölemelte.

(Ez utolsó példában is a névelő hosszú szótagnak számíthat. Rövid hangsúlytalan szótagot az én inverziós példáimban sehol sem találtam, de lehet, hogy a rendes szórendű sorok 95%-os nagy többségében az is akad.) Ezek a sorok semmiképpen sem igazolhatók, s határozottan ki-

rának magyar ritmusos környezetükből.¹ De megállapítom, hogy csakis ezek; a többszótagos szóval kezdődő efféle sorok ritmusát egy új, eddig tudtommal még senkitől szóvá nem tett sajátosságukkal teszem mindjárt nemcsak menthetővé, hanem érthetővé is.

Ugyanis legtöbb esetben az ütemközi choriambusos sorok is nemcsak tűrhető, hanem kitűnő magyar ritmussá adnak. Lássuk, milyen feltételek mellett.

Már többször is kiemeltém, hogy mivel az ütemközi choriambus négy szótagja az első ütem legelső szótagjával együtt már öt szótagra terjedne, nyilvánvaló, hogy egy vagy két szótagjának a következő második ütemre kell elmaradnia, s az első ütemre csak négy vagy három szótag jut, tehát előáll a következő mértékű kezdő ütem: $\bar{u} \cup \cup$ vagy: $\bar{u} \cup$, azaz, föltéve, hogy éppen az első szótag rövid, előáll az a szótagcsoport, melyet az antik

¹ Valószínűleg éppen az ilyen sorok bírták rá *Gábor Ignácot* (A magyar ősi ritmus c. művében, 1908.) Arany „anapaestusaiban” az ütemelőző szótag megállapítására. A modern metrika szerint ugyanis (zenei alapon) az anapaestusok csakugyan daktylusok módjára ütemelőzővel (anakrusis) ütemezendők, így:

Még | nyílnak a | völgyben a | kerti virágok.

Vagy: Hala|ványul a | gyáva szavamra da|lalom...

S ilyenformán a gondolati hangsúly nélkül kezdődő Arany-sorok is:

Egy | régi le|vélen || ezt | írva ta|láltam.

hol csak a második láb mértéke ($\bar{u} \cup$) nem illik a sorba, de a hangsúlytalan kezdet idegenszerűvé teszi a sor lejtését.

V. ö. még: BH V. 32 (Ot); V. 34 (Az); V. 40, VIII. 52 (Még);

IX. 49 (Vagy); XI. 60 (Mert);

TSz II. 53. 5. (Most); II. 57 (A kétszer!); II. 61 (Ki); V. 70 (Oh); V. 71 (Oh);

X. 43 (Mert); XI. 86 (Mert); XI. 120 (A);

XII. 21. (Az).

Azt a magyarázatot, melyet maga Arany ad az ilyen szabálytalanság mentségére, hogy a súlynak „változatosság okáért nem szükséges az ütemek első szótagjára esnie”, a felsorok első ütemeire vagy éppen a sor legelső ütemére vonatkozólag én sem tartom kielégítőnek az ütemközi choriambusok esetében.

metrika paeon és amphibrachys „láb”-nak nevezett. A vers egész első félsora tehát így alakul:

$\bar{u} \cup \cup \cup | \bar{u} \cup$ vagy $\bar{u} \cup \cup | \bar{u} \cup$

Másrészt azonban tudjuk azt, hogy mi magyarok a szó első szótagját szoktuk ellátni értelmi nyomatékkal, s a mi különös sajátosságunk, hogy rövid szótagot is erősen hangsúlyozva ejthetünk. Ez különbözteti meg a mi nyelvünket minden nyugati nyelvtől. Ez ellen vét minden magyarul beszélő idegen, kiknek pl. BH-nak legelején a *levelét*, *terítve*, *hatalmas*, *alája*, *avart*, *megálltam*, *találtam* szavak helyes kiejtése sehogyan sem szokott sikerülni. Nem csoda, mert az ilyenféle lejtésű szavak magyar különlegességek. Ezért az a verssor, mely velük kezdődik, a legmagyarosabb ritmust adja, magyarosabbat a trochaeusnál ($\bar{u} \cup$), sőt az én érzésem szerint magyarosabbat az ütemkezdő és alkotó choriambusnál ($\bar{u} \cup \cup \bar{u}$) is, melyet Arany szintén nagyon kedvelt.

Ha tehát egy ütemközi choriambusos sor többszótagú és hangsúlyos szóval kezdődik, mint az inverziókban rendszeren: a legeslegmagyarosabb ritmust adja, ha mindjárt az idegen mértékhez szokott fülnek, mely csak a szótagmértékre ügyel és a vershangsúlyt (iktust) keresi, teljesen megegyezőnek tűnik is fel az idegen anapaestusszal.

Íme, ezért van Aranynál az első félsorban annyiszor ütemközi choriambus. Érezte, hogy a jelzett szótagcsoportosítás mellett nemcsak idegenszerű a sor, hanem a lehető legmagyarosabb.

Az ütemközi choriambusok összes lehető magyaros változatai a következők:

I. A vers első szótagja hangsúlyos és rövid. (A magyar kiejtés különlegessége!)¹

¹ Így válik tűrhetővé még az idegen mértékben írt „Szózat” első sorának ritmusa is, mert a jámbus-sor első rövid szótagját (Házádnak) nem mint ütemelőzőt (pedig azt!), ha-

a) A második félsor ütemkezdő choriambus. (Ez egyik legmagyarosabbban hangzó sor. Az első félsor első ütemét itt, és b), c) alatt is nem a choriambus alkotja, hanem paeon, vagy amphibrachys.

BH I. 12. Tanácsot az | ember bízva mikép leljen?

BH I. 32. Örömmel a | máglyát a Gyula meggyujtá.

TSz IV. 38. Viselnek | alul mind sodros aczéliinget.

b) A második félsor elején paeon.

BH IX. 14. Alattam az erdők | koronája zúgott.

(Ez is egyike a legmagyarosabbaknak, mert két helyen is van hangsúlyos rövid szótagja.)

c) Jól hangzik a sor eleje, bár a vége hexameter-szerű, ha a második félsor is ütemközi choriambusos (az első ütem: paeon).

BH I. 20. Bíró ha ítelnék, kalmár noha mérnék.

BH VIII. 35. Élőnti körül az ég-föld karimáját.

TSz XI. 115. Madár ha keresztül, szellő ha repülhet
(ez szinkopé-s!).

TSz I. 34. Virágít a kertben locsolnia meg kell.

II. Kitűnő a ritmus, ha *hosszú is az első ütem első szótagja, de hangsúlyos*; csak hogy az előadott okból mégsem annyira különlegesen magyaros, mint az előbbieik.

a) A második félsorban ütemkezdő choriambus.

BH XI. 100. Mindenki örömmel ezt az ígét hallá.

TSz V. 82. Kérdezni madártól, nem meri embertől

Ezekben a sorokban az első ütem a névtelen (—) öt morás „láb“-nak felel meg.

b) A második félsor elején paeon vagy ionicus. (Kitűnően hangzó sorok, mert legalább a második félsor elején rendszeren hangsúlyos rövid szótag van.)

nem mint ütemkezdőt, magyaros hangsúllyal ejtjük, s ezért tette Egressy is a maga zeneművében ütemkezdőnek az első szótagot. Sajnos, a többi ütemekben már nem tudott megbirkózni a csakugyan szinte lehetetlen feladattal; jámbusokra ugyanis a sorok belsejében bajos magyaros zenét írni! Kölcsey trochaeusait annál mesteribb módon zenésítette meg Erkel a Himnusz felséges dallamával. — „A magyar ritmus rámintázásáról a jövevény versidomokra“ örök érvényességű megállapításokat köszönünk Horváth Jánosnak (i. m. 40. és kk. l.).

BH VII. 11. Ország a tiédde l megy amott hosszába.
BH I. 38. Megdöbbene Torda, hanem oztán másra...
TSz III. 3. S indult vele szépen befelé a háznak.

BH V. 31. Tapsolt az örömtül Buda felesége.

Az utolsó példában éppen 4 rövid szótag van; de az első hangsúlyos! (Hangfestő; Budané tapsikol!)

c) A második félsor eleje is ütemközi choriambus (hexameter-vég).

BH XI. 51. Honnan, kicsi szellő, ég vándora, jöttél?

TSz IV. 76. Tüstént az | ijedség || rémképe | alászáll.

BH VIII. 16. Ébredj, deli hajnal, te rózaözönlő

(Ez utolsó példa második félsora azonban a hangsúlytalan rövid szótag miatt döccenővel jár.)

Mindezek a változatok az első félsor ütemközi choriambusával kapcsolatban kerültek szóba.

De kitűnő magyar ritmust adnak, mint ez már eddig is előfordult egyik-másik példában, a rövid hangsúlyos szótaggal sort kezdő paeonok, és ionicusok is (—, —, —). Sőt nem tudom, nem ezek-é a legmagyarosabbak. Rendkívül gyakoriak inverziós sorokban is.¹

BH IV. 26. Étele | azonkép || hadai | forgását

Keze intésével || intézi varázsát.

(Itt az első példa félsorában éppenséggel 4 rövid szótag van, de az első hangsúlyos; a hadak gyors mozgását festi!)

¹ A gyakoriság arányára vonatkozólag ismét figyelmeztetem a szíves olvasót, hogy az én példáim csak szemelvények, mert mind inverziósok, és csak kb. 5%-át teszik a két költemény 12.000 sorának. De valószínű, hogy amit az inverziós sorok alapján gyakori jelenségnek találtam, azok a többi 95%-os arányú sorokban is gyakoriak. Bár vállalná valaki azt a nagy munkát, hogy az összes sorok alakulatairól is készítene statisztikát (úgy, mint Gehring vagy Schmidt német szorgalommal Homeros 29.000 sorára nézve megtette). Megosztott munkával ez a feladat egyetemünk magyar szemináriumaiban aránylag rövid idő alatt meg volna oldható.

A paeonok és ionicusok persze szintén nem mindig ütemalkotók is!

- BH III. 26. Szemefénye másnak, az övében szálla.
 BH VIII. 7. Nem akar ő, mondja, veled élni hadban.
 BH XII. 56. Hamar ezt | meghallván, Buda kaput zárat.
 BH VIII. 3. Szaporán a hős völgy mögeit vadászszák.
 TSz II. 60. Uraim | koezintsunk örömeire mának.
 TSz IV. 16. Hadaít | fenségtek bizony inkább hozza!
 TSz XI. 56. Nem igaz volt, tudják, akik álltak környül.
 TSz III. 4. Nehogy az | indulás idejét tévesszék.

Maga Arany (értekezésének VI. fejezetében) így nyilatkozik a choriambusnak és a paeonoknak szerepéről a maga verselésében: „Minél több ily mérték (vegyük észre, hogy lábnak vagy éppen ütemnek itt nem nevezi!) foglal helyet négyes ütemeinkben(!), annál jobb... De oly vers, mely csupa lengedezőkből állna, még sem lenne ment az egyhangúságtól. Azért e versláb(!) is eszerélhető részint hasonló, részint ellenkező *nyomatú* vagy *súlyú* ütemekkel(!)”. Hasonló, ütemeknek' mondja pedig Arany az első paeont (—) és a negyedik paeont (—), azaz „azokat, melyek a két középső szótagot rövidnek meghagyják”; ellenkező *nyomatúaknak*(!) pedig, „melyek a két középső szótagot meghosszabbítják”(?!), jelesen a paeon két olyan faját is, melyeket éppen ő nagyon gyakran használ —, —. „Én — így folytatja — a négyes ütemre(!) nem adhatnék szorosb szabályt ennél: lengedező, vagy vele hasonló láb, ahol csak lehet; hol nem telik, ellenkező nyomatú, valamelyik a fennebbiek közül“ (még a diiambus és a ditrochaeus is!)... Ez az eljárás oly ritmust ad, mely hangzatosságban fölér bármely idegen formával, s azon felül sajátunk, édes miénk.“

Aranynak ehhez a fejtegetéséhez két megjegyzést kell fűznöm. Először: nem világos az, miért nevezi ellenkező „nyomatú“-aknak vagy „súlyú“-aknak a közé-

pen két vagy egy hosszú szótagos szótagsoportokat („lábakat“).

Másodszor: nyilvánvaló, hogy Arany, aki annyiszor kezdi nyomatékos rövid szótaggal a sorokat vagy félsorokat, csak érezte, de csodálatosképpen nem volt tudatában annak, hogy éppen ez az ütemkezdet a legmagyarosabb; pedig ez szerintem kétségbevonhatatlan igazság. Úgy látszik, Arany, már aztán akár Fogarasi hatása alatt, akár a maga érzésétől vezetve, elvben túlságosan is ragaszkodott a hangsúlyos hosszú szótaggal kezdődő choriambushoz, s nem volt annak tudatában, hogy gyakorlatában ő maga gyakrabban használta a choriambust (a paeonok és ionicusok javára) ütemközinek, mint ütemalkotónak, mert, mint éppen látuk, a „négyes ütemre“ ajánlja az ezt kitöltő „lábakat“, s köztük leginkább a choriambust.

De ideje most már röviden összefoglalnom a fő tudnivalókat Arany alexandrinusaira vonatkozólag.

E verstani fejtegetések összes közölt példái legbiztosabb eredményül azt igazolják, amit már régen tudunk, hogy Arany az alexandrinusok félsoraiban BH és TSz keletkezésekor már lehetőleg kerülte egy-egy hosszú szótagnak egy-egy röviddel való váltakozását, azaz a trochaeus- és jámbusszerű lejtést; ellenben kedvelt minden olyan beosztást, melyben két-két egymás után következő rövid szótag aprózta és szaporázta a sor lejtését: amiféleké a régiektől ú. n. choriambus, paeon, és ionicus „lábak“, illetőleg szótagsoportok. Különösen kedvelte a choriambust; de ütemalkotónak csak elvben, gyakorlatában azonban ütemközinek is, úgy hogy két ütem közt oszlott meg, s ilyenkor mégis csak paeon vagy ritkábban ionicus szerepelt ütemalkotónak (sőt 3—3 szótagelosztás esetén amphibrachys — vagy a névtelen öt időrész — — „láb“ is.) Ami a félsorok szótagjainak a két ütembe való elosztását illeti, sokkal gyakrabban alkalmazta a 3—3 szótagos elosztást is, semhogy ez az elosztás elvszerűnek és szándékosnak ne volna felfogható; de mégis gyakrabban a 4—2 szótagos elosztást,

melynek keretében kedvelt ütemalkotó csoportjait, nemcsak a choriambust, hanem kivált a paeon-t és ionicust is, jobban elhelyezhette a félsorok első ütemeiben. A 2—4 szótagos elosztás ellenben igen ritka, de, ha a gondolati hangsúlynak a vershangsúlyra való befolyását elismerjük Aranynál, némelykor ez is megállapítható. (Azokkal a — különben ritka — esetekkel, mikor 4—2 szótagbeosztással egy-egy hosszabb szó szétvágása is jár, szintén nem látom igazoltnak azt, hogy mindig a 4—2 tagolás lett volna a költő tudatában, azaz, hogy a sablonos metrika (és a naív felolvasó) állandó kaptalája szerint mindig csak 4—2 arányban kellene Aranynál a szótagelosztást megállapítani).

Bizonyos továbbá, hogy Arany az ütemekben hajlandó a szótagok mértékére is gondosan ügyelni, annyira, hogy sorai néha az antik verssorok szabásához és mértékeléséhez közelednek; ilyenkor is azonban rendesen uralkodik a sorokban a magyaros ritmus, és semmi szín alatt sem szabad az antik metrika ú. n. metrumait (= 4 morás lábait és 6 morás dipodiáit) vagy 3 morás lábait a vers-iktussal vagy a tempóval éreztetni.

Ami a gondolati nyomaték és az ütem vers-iktusa közt való viszonyt illeti, nézetem szerint helyesen akkor járunk el, ha Arany elveinek megfelelőleg mindenütt elismerjük a gondolati nyomaték ütemalkotó voltát, ahol a nyomaték elosztása jó, vagy legalább tűrhető ritmust, ütemegyenlőséget ad,¹ bizonyos feltételek mellett még a 2—4 szótagelosztás esetében is. De, hogy mindig csakis a gondolati nyomatékhoz igazodnék Aranynál a sorok tagolása, ezt már én sem állítom, sőt elismerem, hogy elég gyakran meg kell elégednünk egy-egy sornak két, egymást egyensúlyban tartó félsorra való tagolásával. Nem vagyok tehát egy véleményen Gábor Ignáccal általában sem, de különösen az ú. n.

¹ A 3—3 szótagos félsortagolás lehetséges voltát vitatja már 1898-ban Moravcsik Géza is (Egy. Phil. Közl. XXIII. 854. l.) Négyesy verstanának ismertetésében.

ütemelőző szótagok dolgában, melyeknek feltételezését ellenzem, ámbár a sor első ütemére nézve Arany a szinkopéra vonatkozó elvét sem találom szerencsésnek. Láttuk, hogy még a látszólag idegenszerű szótagbeosztású sorok is jó, sőt kiválóan jó magyar ritmust adnak, ha a félsor első szava hangsúlyos és rövid, vagy akár hosszú szótaggal kezdődik; ha azonban hangsúlytalannal és röviddel (amire nagyon ritkán ugyan, de szintén van eset Aranynál), akkor a sor idegen lejtése nagyon érezhetővé válik, és bizony vagy sehogyan sem, vagy csak a „változatosságra való törekvéssel“ menthető.

Arany verselésének talán legjellemzőbb tulajdonsága ugyanis éppen a változatosság. Csupán a BH első énekének futólagos átolvastása is bizonyítja ezt; csak néhány versszakában már úgyszólván valamennyi lehetséges szótagelosztásra és a ritmus valamennyi változatára van példa. (Olyan eset, melyet fenn egyszer említettünk, a hexameteres lejtésű sorokról szólva, hogy több azonos szabású sor következne egymás után, vagy egy versszakon belül, nagy ritkaság Aranynál.) Egyszóval: a hagyományos ritmika és metrika mindent egy kaptalára vonó sablonjai nem illenek Arany verselésére, melyről, túlmenve Arany idézett véleményén, azt merem mondani, hogy minden előttem ismeretes nyelvű költeményénél változatosabb. Hiszen az aránylag még legszabadabb szerkezetű antik verssor, a hexameter (a hősi hatméretű) is — nem számítva a pentameteres distichont — nem alkot strófát, versszakot, hanem végtelen sorban ismétlődik ezerszer meg ezerszer; másodszor meg csak tízféle változata lehetséges a thesis szótagok hosszúsága vagy rövidege szerint, s a latinban ráadásul a verssor végén a vers-iktusnak a szó-akcentussal okvetlenül meg kell egyeznie. A németben, ahol ez a megegyezés egyedüli módja a versalkotásnak, ahol a vers-iktust egyenesen csak a szó-akcentus adja, még kisebb a változatosság, s például az Ilias fordításának vagy Goethe Hermann und Dorotheájának több ezer so-

rát a felolvasónak csakis skandálva, hat hang súllyal lehet mindvégig elszavalnia! Így aztán a latin és német egysoros (nem versszakos) antik formák hangoztatása szinte tűrhetetlenül egyhangúvá válik, olyan, mint a szüntelen kalapálás.

Ezzel szemben a négy- (illetőleg nyolc-) soros Arany-féle versszak alexandrinus-sorainak négy-négy ütemében, ha a szótagelosztás hatféle változatát is figyelembe vesszük, húsznál több változat lehetséges, melyeket mint tapasztaltuk, a versszakok, a sorok és félsorok keretein belül a legnagyobb szabadsággal változtat a költő. Azért merem állítani, hogy Arany verselése minden nemzet mindenféle versidomai közt a legváltozatosabb, leghangzatosabb, különösen olyan felolvasó ajkain, ki a különböző szótagszámú magyaros ütemek időbeli egyenlőségét is, módjával ugyan, a nélkül, hogy „skandálna“, de érezhetően feltüntetni tudja. Ez persze nagyon nehéz feladat; nem esoda, ha főképpen csak a tartalomra ügyelő szavalóknál rendszeren figyelmen kívül marad. Én sok nyelven próbáltam a hangos előadás nehézségeivel való küzdelmet, és arra a meggyőződésre jutottam, hogy még maga az értelmes és — módjával — ritmikus tolmácsolás is éppen Arany remekművein a legnehezebb, bár a leghálásabb is.

Pedig az értelemnek és a ritmusnak helyes feltüntetése még nem is legfontosabb kelléke a remekművek tolmácsolásának.¹

Ha a hangnyomatékat, s az ütemegyenlőség időbeli követelményének megfelelő beszédtempót mindig helyesen éreztetnők is, az indulatokat és hangulatokat is éreztető hanglejtés és hangszínezés nélkül előadásunk élettelen, lelketlen maradna, majdnem úgy, mintha valami zeneművet zongora helyett az asztal lapján próbálnánk lejátszani, azaz a zenemű hangjegyeivel jelölt

¹ Ide vonatkozó nézetemet a Budapesti Szemle 1939-i évfolyamának áprilisi számában (28–52. l.) fejtettem ki „A felolvasó és szavaló művészetéről“ c. értekezésemben.

hangoknak csak időmértékét (hanghuzamát), hangerejét és tempóját tüntetnők fel. Pedig ennek a kísérletnek megvolna az az egyetlen előnye is, hogy „melléfogás“ esetén sem hamisíthatnók meg a dallamot (melódiát); ellenben ha a költemények szavalásakor vétjük el a helyes hangszínezést, a hamis pátosznak és a hamis étosznak, az affektáltságnak tűrhetetlen hibájába esünk. A feladat kivált éppen az inverziós sorokban igen nehéz, de semmiképpen el nem hanyagolható, — kivéve talán az iskolai tanításban, de ott is csak addig, míg pontosan meg nem értik a tanulók a szöveget, s helyesen hangsúlyozni nem tudják. Azontúl az előadás az érzések és hangulatok éreztetése nélkül képtelenség volna. Csakhogy ez már attól függ, mennyire képes átérezni és tolmácsolni az előadó a költőnek, s ez esetben a színmagyar tiszavidéki költőnek, egy Arany Jánosnak nagy emberismereten alapuló és finom ízléstől szabályozott indulatait és hangulatát. Ha nem képes rá, jobb, ha meg sem próbálja! Mert itt már művészi feladatról van szó, melynek kellékeire megtanítani valakit, ha rá nem született, egyáltalában nem lehet úgy, hogy magától és ösztönszerűleg helyesen éljen velük. Igaz, ha valakinek terjedelmes, szép hangja és jó hallása van, utánzással is elérhet valami hatást. Thackeray egyik híres regényében szerepel egy színésznő, szép és jóhangú, de műveletlen és köznapi lelkű teremtés, aki önfeláldozó tanítója előadásának pusztá utánzásával nagy sikereket ér el a színpadon; a nyegle francia Legouvé is¹ dicsekedve hivatkozik néhány színpadi nagyságra — nőkre is — kik állítólag az ő előadása utánzásának köszönhetőek hírnevüket. De hiába, — az utánzás még nem művészet!

Azonban, — ne löjünk túl a célon, melyet mostani elmélkedésünk tűz élénk. „Est quadam prodire tenus, si non datur ultra.“ Ha Arany két halhatatlan költeményének legalább értelmes előadását megkönnyítettem, és ritmusuknak változatos alakzatait némileg megéreztettem

¹ *L'art de la lecture* c. magyarra is lefordított művében.

azokkal az olvasóimmal, kiknek tanulmányomat szántam, akkor nem sajnálom azt a fáradságot, melybe a tárgyhoz tartozó adatok összegyűjtése és feldolgozása került; akkor elmondhatom, hogy mostani fejtegetéseimmel elértem célomat.

TARTALOM

	Oldal
Bevezetés — — — — —	3
I. Az inverziók fajtái	
I. Mondathangsúlyos (és szólamhangsúlyos) határozók	8
II. Hangsúlyos részes tárgy a sor elején, ige a végén	11
III. Hangsúlyos tárgy a sor elején — — — — —	11
IV. Hangsúlyos alany a sor elején, az ige többnyire a vers végén — — — — —	12
V. A melléknévi jelző inverziója — — — — —	13
VI. A főnévi jelző inverziója és hangsúlya — — — — —	14
VII. Az állítmány (ige) szórendje az inverziós sorok- ban — — — — —	17
VIII. A „közöls” nevű alakzat szórendje és hangsúlya	21
IX. Az <i>is</i> szócska inverziós szórendjéhez — — — — —	24
X. Egész mondatok és kötő- vagy kapcsolósók inver- ziói — — — — —	28
II. A verselés. (A choriambusok) — — — — —	31